

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

**ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ:
ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ**
(теорія і практика)

Монографія

За загальною редакцією д-ра геог. наук, професора А. Кузюшина

Тернопіль 2025

УДК 796.5:649.9+17.024.4

Т 87

Рецензенти:

Брич В.Я., доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук, директор навчально-наукового інституту інноватики, природокористування та інфраструктури Західноукраїнського національного університету

Калько А.Д., доктор географічних наук, професор кафедра туризму та готельно-ресторанної справи Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне)

Бучко Ж.І., доктор географічних наук, професор кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

*Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
протокол № 7 від 25 листопада 2025 р.*

Туризм і рекреація: виклики сьогодення (теорія і практика):
Т 87 Монографія / за заг. ред. д-ра геогр. наук, проф. А. Кузишина;
Тернопіль : Осадца Ю. В., 2025. 298 с.

ISBN 978-617-8607-12-8

Монографія присвячена комплексному аналізу становлення, функціонування та сучасних трансформацій туристичної сфери й індустрії гостинності в умовах глобальних соціально-економічних змін. Структура дослідження вибудована за логікою поєднання історико-теоретичних, ресурсних, управлінсько-економічних та інноваційно-технологічних аспектів розвитку туризму.

Монографія орієнтована на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, а також фахівців туристичної та готельно-ресторанної сфери.

УДК 796.5:649.9+17.024.4

ISBN 978-617-8607-12-8

© Колектив авторів., 2025

© ФОП Осадца Ю. В., 2025

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

**TOURISM AND RECREATION:
CONTEMPORARY CHALLENGES**
(theory and practice)

Monograph

Edited by Doctor of Geographical Sciences, Professor A. Kuzyshyn

Ternopil 2025

UDC 796.5:649.9+17.024.4

T 87

Reviewers:

Brych V., Doctor of Economic Sciences, Professor, Academician of the Academy of Economic Sciences, Director of the Educational and Research Institute of Innovation, Environmental Management and Infrastructure, West Ukrainian National University

Kalko A., Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Tourism, Hotel, and Restaurant Business, National University of Water and Environmental Engineering (Rivne)

Buchko Zh., Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Geography and Tourism Management, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

*Recommended for publication by the Academic Council of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University,
Minutes No. 7 of November 25, 2025*

T 87 **Tourism and Recreation: Contemporary Challenges (theory and practice):** Monograph / edited by Doctor of Geographical Sciences, Professor A. Kuzyshyn; Ternopil: Osadtsa Y. V., 2025. 298 p.

ISBN 978-617-8607-12-8

The monograph is devoted to a comprehensive analysis of the formation, functioning, and contemporary transformations of the tourism sector and the hospitality industry in the context of global socio-economic changes. The structure of the study is built around an integrated approach that combines historical and theoretical foundations, resource potential, managerial and economic dimensions, as well as innovative and technological aspects of tourism development.

The monograph is intended for researchers, academic staff, higher education students, as well as professionals working in the tourism, hotel, and restaurant sectors.

ISBN 978-617-8607-12-8

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	6
ФОРМУВАННЯ ТУРИЗМУ ТА ГОСТИННОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ: ШЛЯХ ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОСТІ (<i>Андрій Кузишин</i>)	8
ІНДУСТРІЯ ГОСТИННОСТІ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН(<i>Сергій Задворний</i>)	64
ПОЄДНАННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЛЯ РІЗНИХ ВИДІВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (<i>Катерина Дударчук</i>)	93
КЛІМАТИЧНІ УМОВИ І РЕСУРСИ ТА ЇХ ОЦІНКА ДЛЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (<i>Петро Царик</i>).....	130
СУЧАСНИЙ РЕСТОРАННИЙ БІЗНЕС: ЕКОНОМІКА, ЗАКОНОДАВСТВО, ІННОВАЦІЇ (<i>Інна Поплавська</i>)	180
ОРГАНІЗАЦІЯ АНІМАЦІЙНИХ ПОСЛУГ В ЗАКЛАДАХ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА (<i>Наталія Флінта</i>)	207
МЕНЕДЖМЕНТ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ У ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ: НОВІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ КОМАНДИ (<i>Богдан Пушкар</i>)	229
СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ У ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (<i>Іван Рудакевич</i>).....	252
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ (<i>Тарас Заставецький</i>)	275
КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	297

ФОРМУВАННЯ ТУРИЗМУ ТА ГОСТИННОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ: ШЛЯХ ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОСТІ

Теоретичні засади. Ведучи мову про витoki туризму насамперед слід звернути увагу на роль гостинності та гостя в історії цивілізацій, які сформували сучасний світ. Індустрія гостинності завжди була динамічним та життєво важливим сектором, який постійно розвивається, щоб задовольняти мінливі потреби та бажання мандрівників. Її зростання та трансформація мали глибокий вплив на економіку, навколишнє середовище та соціальні структури в усьому світі.

Багато сучасних слів, безпосередньо пов'язаних із поняттям гостинності, походять від спільного гіпотетичного праїндоевропейського кореня *ghos-ti*, що означає «чужинець, гість, господар», тобто «той, із ким існують взаємні обов'язки гостинності» [13, с. 35].

– Слово *guest* (гість) походить від середньоанглійського *gest*, яке розвинулося зі старонорвезького *gestr* та старовірхньонімецького *gast*, що мають спільне походження від германського *gastiz*.

– Корінь *ghos-ti* дав розвиток латинському *hostis*, що означало «ворог, військо» (звідси слова *host* – «множина», та *hostile* – «ворожий»), а також латинському *hostia* – «жертва, господар (Євхаристійний хліб)».

– Поєднання *ghos-ti* з іншим праїндоевропейським коренем *poti* («сильний») утворило складений корінь *ghos-pot-*, *ghos-po(d)-*, що дало латинське *hospes* і згодом слова *hospice*, *hospitable*, *hospital*, *hospitality*, *host* (господар), *hostage*, *hostel*.

– У грецькій мові від того ж кореня *ghos-ti* походить слово *xenos*, що має взаємозамінні значення «гість, господар або чужинець».

Таким чином, гостинність «репрезентує своєрідну гарантію взаємності – захищають чужинця для того, щоб бути захищеним від нього» [16, с. 463].

Глибокого аналізу потребує походження терміну «туризм». Він з'явився у Франції у XVIII ст.; у перекладі з французької мови дослівно означає: «мандрівка заради задоволення»; а *турист* – це людина, яка здійснює мандрівку. Деякі дослідники вважають, що цей термін має англійське походження і з'явився у XIX столітті. Оскільки англійська і французька мови ґрунтуються на латині, то можна погодитися, що слово «туризм» походить від латинського *tornus*, що в перекладі означає: «рух колом». Підтвердженням «англійської версії» походження слова «туризм» можна вважати той факт, що на початку XIX ст. в Англії побачила світ книга «*Anecdotes of English language*», в якій мандрівник був названий туристом. Приблизно в той же час у Франції вийшов друком словник французької мови, який включав визначення туризму. Отже, якщо на початку XIX ст. слово «туризм» було введено в літературний вжиток, то у реальному житті воно з'явилося і почало використовуватись, вочевидь, ще у XVIII столітті [12, с. 10-11].

Пізніше, у 1838 р. вийшли друком написані відомим французьким письменником Ф. Стендалем «*Спогади туриста*», що дає підстави деяким дослідникам вважати його «хрещеним батьком» слова «турист» [12, с. 11].

Загалом XX ст. стало визначальним в формуванні наукового визначення туризму. В 1937 р. Ліга Націй виступила з рекомендацією вважати туристами людей, що перебувають за межами країни проживання не менше 24 годин. Передбачалось включення в цей перелік осіб, що мандрують заради власного задоволення, за сімейними обставинами, з лікувальною та діловою метою. Недоліком цього визначення було те, що з нього повністю випадав внутрішній туризм.

Першими серед науковців спробували дати визначення «туризм» в 1942 р. професори Бернського університету В Хунцікер і К. Крапф, які визначили його як «сукупність явищ і процесів переміщення та часового перебування в тому чи іншому місці осіб, що не є місцевими мешканцями і їх перебування не передбачає постійного проживання на даній території і це не пов'язано з роботою». В цьому визначенні

була перша спроба відокремлення туризму від міграції і чітко визначається необхідність переміщення та перебування як обов'язкової складової туризму.

В 1963 р. на Конференції ООН з міжнародних подорожей та туризму було розмежовано поняття «турист» та «екскурсант». Туристом вважалась особа, що тимчасово перебуває на тій чи іншій території понад 24 години з метою проведення дозвілля (мається на увазі відпочинок, оздоровлення, спортивні змагання, канікули, навчання чи відвідуванні релігійних заходів), або з діловою метою чи за сімейними обставинами. Екскурсантом вважається тимчасовий відвідувач, що перебуває на території менше 24 годин, включаючи пасажирів круїзних суден. В цьому визначенні також не брались до уваги внутрішні туристи, що було недоліком цих визначень.

У 1967 р. Британський інститут туризму запропонував розширене визначення туризму, відповідно до якого туризм охоплює короткотривалі переміщення осіб за межі місця постійного проживання та роботи незалежно від мети подорожі, включаючи одноденні поїздки та екскурсії.

В 1991 р. ВТО розробила наступне визначення туризму – різні види діяльності, що здійснюються особами, які виїжджають за межі місця їх постійного проживання з метою відпочинку, проведення ділових зустрічей і т. ін. з умовою, що вони перебувають там не більше одного року.

Вітчизняне визначення туризму чітко сформульоване в Законі України «Про туризм» – туризм – тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування [3]; і звідси ж турист – особа, яка здійснює подорож Україною або до іншої країни з незабороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін [3].

Багатство подій та фактів, що характеризують туризм і його розвиток дозволяє проводити періодизацію цього процесу. Американський вчений *Дж. Уокер* підрозділяє історію туризму на п'ять періодів. Якщо на першому – передіндустріальному, – люди використовували примітивні засоби пересування – човни, карети, вози

тощо, то наступні пов'язані з винайденням нових транспортних засобів. Тому він виділяє період залізничного транспорту, період автомобільного транспорту, період реактивних лайнерів, період круїзних та морських лайнерів [5, с. 11]. Л.М. Устименко та І.Ю. Афанасьєв поділяють історію туризму на чотири етапи [12, с. 12]:

перший – з найдавніших часів до 1841 року – це початковий етап розвитку туризму;

другий – з 1841 року до 1914 року – етап становлення організованого туризму;

третій – з 1914 року до 1945 року – формування індустрії туризму;

четвертий – з 1945 року до наших днів – етап масового туризму та глобалізації туристичної індустрії.

Розвиток системи гостинності, мандрівництва та туризму в світовому вимірі.

Ведучи мову про гостинність та історію туристичного розвитку, слід зосередити свою увагу на певних ключових етапах, які їх характеризують.

Давні цивілізації приділяти багато уваги гостинності, – це було властиво як Державам Сходу (Стародавній Китай, Стародавня Індія), так і античним державам (Стародавня Греція, Стародавній Рим). Вони оцінювали її не як складову господарства, а радше як священний обов'язок, – пропонуючи притулок, безпеку і комфорт мандрівникам. Гостинність була способом вшанування богів, способом комунікацій та формування певного статусу в тогочасному суспільстві. Щедра гостинність, вільно дарована чужинцеві, прирівнювалася до тієї, що надавалася богові. Подорожуючі в той час рідко вирушав у дорогу без вагової причини, тому вважалося, що вони виконують певну місію, й господар повинен бути готовим надати їм допомогу.

Свідченням древніх коренів гостинності є інформація з Книги рекордів Гіннеса, згідно з якою, найстарішим безперервно діючим готелем у світі є *Nishiyama Onsen Keiunkan*, розташований у Яманасі, Японія. Заснований у 705 році нашої ери, цей заклад є справжнім свідченням сталого розвитку гостинності, що витримав випробування століттями.

Дуже багато таких позитивних практик демонстрували античні держави. Зокрема, у праці Платона «Закон» вперше було виокремлено чотири типи чужинців/гостей із-за кордону, яких слід

вітати, але ставитися до них по-різному залежно від їхніх цілей, рангу й становища:

- купець, що займається торгівлею чи бізнесом;
- культурний відвідувач, який приїхав ознайомитися з мистецькими здобутками;
- державний сановник, що виконує офіційні обов'язки;
- почесний культурний відвідувач високого статусу.

Платон також наголошував, що всі чужинці мають дотримуватися «законів», і ці закони застосовуються також до громадян держави, коли вони вирушають за кордон. Виконання цих законів вважалося вшануванням Зевса – покровителя чужинців, і тому відмова у гостинності автоматично сприймалася як зневага до нього. Закони підкреслювали, що такі відносини мають формальний характер і включають юридичні зобов'язання обох сторін.

Для античного періоду є багато свідчень подорожей, що впливали з розкішного способу життя та пошуку розваг, вражень та відпочинку. Привілейовані групи греків культивували перші подорожі заради задоволення. Їхні описи розповідають нам, що вони відвідували відомі пам'ятки та реліквії давньоєгипетської культури, включаючи, наприклад, ступінчасті піраміди Саккари, Сфінкса та великі піраміди Гізи – споруди, які були побудовані на тисячу років раніше. Вони подорожували до Дельф, щоб розпитати оракула, брали участь у Піфійських іграх (музичних та спортивних змаганнях) або ранніх Олімпійських іграх. Можна згадати приклад *Геродота* (485–424 рр. до н. е.), філософ, який багато подорожував і цікавився як історією, так і етнологією, відвідав Єгипет, Північну Африку, Чорне море, Месопотамію та Італію, започаткував новий тип дослідницьких подорожей.

Класичний Рим також дав поштовх подорожам та певним формам відпочинку. Подорожі на свята набували дедалі більшого значення завдяки розвитку інфраструктури. Близько 300 рр. н. е. існувала дорожня мережа з 90 тис. км основних магістралей та 20 тис. км місцевих доріг, які також відповідали певним стандартам того періоду. Це сприяло не лише перевезенню солдатів та товарів, але й приватним подорожам. Перш за все, заможні мандрівники, які шукали знань та задоволення, отримували вигоду від цієї системи. Заможні римляни шукали відпочинку на приморських курортах на півдні або проводили

час на пляжах Єгипту та Греції. У класичному світі існував не лише «купальний відпочинок», але й розвинувся ранній вид «літнього оздоровчого відпочинку» у шикарних термальних ваннах та розкішних місцях, які відвідували багаті міські громадяни в спекотні місяці. Те, що виникло як форма охорони здоров'я, незабаром перетворилося на відпочинок для задоволення та розваг, який також міг включати азартні ігри та проституцію.

Міцні позиції в Стародавній Греції мав інститут *проксенів* – відомих людей в кожному полісі, які виступали своєрідними гарантами безпеки і гостинності для гостей міста. Ця поважна посада давала можливість статусного зростати її власникам і водночас бути носіями інформації, якою з проксенами ділилися подорожуючі. Римська традиція вшанування гостя передбачала обов'язковість взаємних дарунків, які могли бути не рівноцінними за вартістю, але символізували добровільні згоду надання прихистку для гостя та визнання статусності подорожуючого і господаря.

Ще одним елементом гостинності, який сформувався в античній Греції, були заклади розміщення – *катагогіони*, які стали важливою складовою системи гостинності того часу. Їх римські аналоги – *хоспітії* та *стабули* відносились вже до комерційних закладів розміщення і надавали можливо примітивні, але потрібні послуги прихистку для мандрівників, їх супроводу та тварин. Зазвичай вони розташовувались вздовж шляхів, біля морських портів, і треба відверто говорити, – могли бути місцями, де збиралися не завжди законослухняні люди, проводилися азартні ігри та притягували місцевих злодіїв та бандитів. Фактично такі заклади започаткували комерційну складову гостинності.

Загалом слід відмітити кілька ключових рис, що заклали традиції світової гостинності як особливого формату поведінки, своєрідного етикету, який став основою для туристичної сфери в майбутньому.

Насамперед це формування поняття «шляхетної гостинності». Первісно гостинність була спрямована на захист інших, аби бути захищеним від інших. У стародавньому світі, підкріпленому релігійними настановами, вона вважалася внутрішньо добродесною практикою, яка не потребує негайної винагороди. Її покликання визначало гостинність як віддання шани вищій істоті чи вищому ідеалу. Це заклало основу для розуміння інституції гостинності як

професії з чіткими покликаннями. Водночас уже в ранніх суспільствах був усталений принцип взаємності – матеріальної, духовної чи обмінної, а відмова від гостинності вважалася і злочином, і святотатством.

Гостинність вже в перших цивілізаціях трактувалася як фундамент людського існування. Гостинність була первинним елементом розвитку суспільства, бо стосувалася базових людських потреб (їжа, пиття, прихисток, безпека). Вона ґрунтувалася на тому, щоб задовольнити потреби гостей у певний момент, а не на їхньому статусі. Через взаємну гостинність закладалися основи системи лояльності та тривалих зв'язків.

Завдяки гостинності в перших цивілізаціях було закладено основи стратифікованості. Гостинність ніколи не була однорідною. З часом вона дедалі більше кодифікувалася. У наступних суспільствах формуються типологія гостинності: приватна, громадська та комерційна. Встановлюється юридичне регулювання, договірні відносини, а також постають професіонали у сфері гостинності.

Вже в ті часи було закладено основи різноманіття в системі гостинності. Гостинність завжди мала відповідати різним потребам. У стародавньому світі вже простежувалося зародження різних типів закладів для різних соціальних груп. Зі зростанням мобільності вищих класів виникла потреба у високоякісних формах гостинності, відповідних їхньому багатству та статусу.

Загалом гостинність була життєво важливою частиною раннього цивілізованого суспільства. Від початку людської історії гостинність була рушієм розвитку суспільства. Вона виступала каталізатором цивілізаційних процесів, зміцнювала співпрацю й комунікацію, слугувала засобом святкування. Саме тому її можна вважати центральною ознакою людських прагнень і діяльності аж до «кінця часів».

Навіть у середньовіччі, яке часто подають як період застою в господарстві та науці, подорожування було важливою частиною життя багатьох соціальних груп. Насамперед була добре розвинена паломницька діяльність.

Європейське лицарство також брало участь у численних хрестових походах. Хоча їхньою «маркетинговою» метою того часу було звільнення Святої землі з рук мусульман, однак окрім військової

служби учасники знайомилися з культурою, мистецтвом, наукою, місцевими звичаями чи кухнею, відмінними від європейських.

У середньовіччі продовжував розвиватися освітній туризм, основи якого були сформовані в античні часи. Загальноєвропейська концепція уніфікованої університетської освіти латиною та можливість вивчати всюди одні і ті ж предмети сприяла цьому процесу. Заради науки та набуття досвіду, необхідного для виконання свого ремесла, подорожували підмайстри. Подорожі до відомих навчальних закладів Франції (Париж, Монпельє), Англії (Оксфорд) та Італії (Болоньї) стали одночасно звичаєм та складовою освіти. Бажання пізнати світ виявилось як індивідуальний, унікальний провідний принцип. Подорожі перетворювалися із засобу на мету: тепер подорожувала людина, щоб навчатися в дорозі, і при цьому розвивалася любов до подорожей та життя. Стосовно мотивації до подорожі, тут можна побачити важливий процес із довгостроковими наслідками – подорож і поневіряння відтоді розглядаються як засіб протистояти собі та досягти самореалізації.

Роки навчання підмайстрів-ремісників-стажерів можна розглядати як аналог тих студентів-мандрівників, які «навчалися» в «університеті життя». Подорожі підмайстрів були частиною традиційного світу ремісничих та цехових структур, про які існують документи з середини XIV ст. Починаючи з XVI ст., цехи прописували загальноєвропейську практику мандрів як обов'язковий елемент навчання, який часто тривав три-чотири роки. Це збереглося як звичай з багатим та чітко регламентованим набором кодексів аж до XVIII ст. Фундаментальна ідея полягала в тому, що під час подорожей можна було дозріти та навчитися, пізнавати світ та вдосконалювати своє ремесло, щоб пройти випробування та повернутися досконалою людиною. Той факт, що не всі підмайстри були успішними та часто зазнавали жахливої долі, очевидний зі звітів про «епідемію підмайстрів», що поширювалася в XVII та XVIII ст.

Нарешті, різними частинами Європи мандрувало й лицарство – з візитами, з метою релігійного паломництва або супроводжуючи володаря чи правителя певної території. Загальноживана в духовенстві латина, разом із повноцінною золотою чи срібною монетою, давали змогу вільно подорожувати всім християнським світом. Загалом, якщо прийняти ширше визначення туристичного

руху, більшість середньовічних поїздок у певній мірі мала риси туризму.

Цікавим, хоча менш відомим елементом середньовічної прототуристички були мандрівки арабських учених, які, крім пізнавальних функцій, виконували також місії розвідувального характеру, що мали багато рис «білого» шпигунства. Не можна не згадати філософа, лікаря й дипломата (батько політекономії, соціології та політології) *Ібн Хальдуна*, який на межі XIV – XV ст. подорожував країнами Середземноморського басейну, описуючи згодом відмінності у способі життя кочових і осілих народів, що можна вважати туристично-країнознавчими описами, які мали спонукально-мотиваційний характер до подорожей та мандрівництва.

Новий час зі своїми війнами, у тому числі релігійними, ускладнив можливість вільних подорожей. Однак в історії мандрів розпочався новий етап – епоха великих географічних відкриттів. Звісно, подорожі *Б. Діаша*, *Х. Колумба*, *Ф. Магеллана* чи *Васко да Гами* мали чітко визначену мету та торговельно-політичний характер. Проте ера великих відкриттів – це також період мандрів, відкриттів і пізнання нових земель, культур, звичаїв і визначних антропогенних ландшафтів. Заслугою цього етапу варто вважати можливість розширення горизонтів мандрівництва, що поєднувалось із технічними новинками того часу (каравели, портолани, компаси) та сприяли відносно успішному та безпечному мандрівництву.

Епохи інтенсивного розвитку науки, такі як Відродження чи Просвітництво, сприяли популяризації освітнього туризму, близького до сучасних стипендіальних поїздок. Прикладів туризму з престижними чи політичними функціями можна шукати в Великій Британії, Австрії і навіть в Японії. Варто згадати інкогніто-подорожі європейських монархів. Йосиф II практикував міжнародну прототуристичку як за межі Габсбурзької імперії, так і в її кордонах, розширюючи знання монарха про європейські та внутрішні реалії. Підраховано, що він провів у подорожах понад 3 із 10 років свого правління.

Освітній туризм в новий час отримав новий поштовх завдяки популяризації подорожей освічених людей та молодих чоловіків (*Grand Tour*). Теорія *Йоганна Вольфганга фон Гете* про те, що «розумна людина отримує найкращу освіту з подорожей», вважається

раннім початком сучасного туризму. У той час лише молоді представники знаті проводили рік або довше у «великих подорожах». Метою подорожей цих джентльменів було навчання та вдосконалення їхніх соціальних манер. Звіти Гете з «Країни, де ростуть лимони» та описи інших мандрівників пробуджували в інших прагнення також вирушити за кордон (водночас слід відзначити, що такі мандрівки могли собі дозволити далеко не всі). Все більше представників вищого середнього класу здійснювали «маленькі великі подорожі», під час яких вони прямували до раніше непривабливих місць, таких як Альпи чи морське узбережжя. Італія, колыска мистецтва та культури, була ключовим пунктом призначення, але вони також подорожували до захопливих королівських дворів, таких як Версаль та Відень. Під час *Grand Tour* мандрівники не лише відвідували стародавні руїни, а й писали мемуари, описуючи свої особисті враження, від італійської пасти до життя куртизанок. У путівниках також почали з'являтися практичні поради, наприклад, куди взяти з собою вино, оскільки місцеве вино було не дуже смачним. Хоча це все ще було привілеєм еліти, подорожі почали еволюціонувати від суто утилітарної потреби до свідомого способу проведення вільного часу.

З туризмом були пов'язані також пізнавальні подорожі політичного походження. У 1880-х роках делегація членів японського уряду здійснила тривалу мандрівку країнами Європи за наказом імператора Муцухіто, щоб ознайомитися з особливостями системи політико-правової системи та армій Великої Британії й Німеччини, які вважалися зразками для країни, що модернізувалася.

Наприкінці XVIII ст. істотне зростання кількості подорожей, здійснюваних не лише з утилітарних, а й з рекреаційних і пізнавальних мотивів, стало потужним стимулом розвитку інфраструктури гостинності, транспорту та сервісу. Подорож поступово перетворювалася на елемент способу життя заможних і середніх верств населення, що зумовлювало підвищення вимог до комфорту, безпеки та якості обслуговування.

Однією з характерних рис міського життя Європи XVII ст. стало поширення кав'ярень. Вони швидко з'явилися у Венеції, Лондоні, Парижі, Відні та інших великих містах і виконували не лише гастрономічну, а й важливу соціокультурну функцію. Кав'ярні ставали місцями спілкування, обміну новинами, літературних і політичних

дискусій, формуючи нову публічну культуру міського дозвілля. Водночас вони сприяли зміні повсякденних практик, поступово витісняючи надмірне споживання алкоголю, хоча й викликали суперечливе ставлення з боку сучасників.

Паралельно відбувалися зрушення у сфері транспорту й дорожньої гостинності. Поширення подорожей диліжансами сприяло трансформації постійних дворів, які почали більше уваги приділяти організації обслуговування, диференціації послуг за соціальним статусом клієнтів і якості харчування. У цей період утверджуються різні форми подачі їжі – від спільного «хазяйського столу» для небагатих подорожніх до індивідуальних замовлень для заможних гостей. Водночас загальний рівень комфорту залишався низьким через антисанітарні умови та обмежені можливості збереження продуктів.

Представники аристократії та духовенства під час подорожей часто зупинялися у приватних помешканнях або користувалися рекомендаційними листами, що зменшувало їхню залежність від постійних дворів. Проте наприкінці XVIII ст. в Європі з'являються перші готелі нового типу, розраховані на більшу кількість гостей і орієнтовані на підвищений рівень сервісу. Аналогічні процеси спостерігалися і в Північній Америці, де таверни й постійні двори поступово перетворювалися на важливі громадські центри місцевого життя, виконуючи функції комунікації, ділових контактів і навіть політичної мобілізації.

Важливим етапом розвитку сфери харчування стало формування ресторанного бізнесу у Франції XVIII ст. Саме тоді з'являється ресторан як окремий тип закладу, орієнтований на індивідуальний вибір страв, різноманітний асортимент і більш високі стандарти обслуговування. Французька ресторанна культура швидко поширилася за межі країни, особливо після Великої Французької революції, коли багато кухарів і рестораторів емігрували, переносячи свої традиції до інших європейських країн і Північної Америки. Це суттєво вплинуло на ускладнення гастрономічної пропозиції та формування вибагливішого споживача.

У XVII–XVIII ст. активно розвивається курортна справа. Поширення ідей лікування мінеральними та морськими водами сприяло виникненню і модернізації приморських і термальних курортів. Спочатку вони мали чітко виражений лікувальний характер,

але з часом перетворилися на престижні місця відпочинку аристократії та заможних верств населення. Курортний відпочинок поєднував лікування, соціальну комунікацію та демонстрацію статусу, а відвідання таких місць часто слугувало інструментом налагодження соціальних зв'язків.

Особливу роль у розвитку туризму відіграли мінеральні курорти Центральної Європи, які завдяки науковому обґрунтуванню лікувальних властивостей вод, підтримці монарших династій і значним інвестиціям у благоустрій набули загальноєвропейської популярності. Запровадження курортних зборів свідчило про інституціоналізацію туризму та усвідомлення його економічного значення.

Зростанню мобільності також сприяла колоніальна політика європейських держав. Розширення сфер впливу супроводжувалося розвитком транспортних комунікацій, переміщенням чиновників, торговців і військових, а також появою нових мотивів для подорожей, зокрема пізнавальних і рекреаційних. У цей період формуються уявлення про подорож як ознаку культурного розвитку та соціального престижу.

За першими мандрівниками, дослідниками й першовідкривачами йшли купці, місіонери, а, на жаль, часто й військо. Після них прибували поселенці, а за ними – зацікавлені новими знаннями мисливці, мандрівники чи просто люди, які прагнули пізнати щось нове і пережити невідоме. На межі XVIII – XIX ст. з'являється розлога мандрівна література, перші масово видані описи регіонів, культур, господарства. З'явилися й перші туристичні путівники з практичними порадами щодо перебування в Індії чи Єгипті.

Також від початку XIX ст. в Європі, після завершення наполеонівських воєн, настав період відносного спокою, розвитку науки, господарства, транспорту, зростання добробуту частини населення, а завдяки технічним відкриттям і винаходам – зростання виробництва. Завдяки цьому в житті дедалі ширших верств населення з'явилися вільний час і фінансові надлишки. Відомими й поширеними серед еліт стали поїздки «на води» (Баден-Баден, Карлові Вари) з лікувальною метою, до місцевостей, визнаних курортними (Трускавець, Моршин), або просто до місць, популярних завдяки своєму клімату, розташуванню чи природним перевагам (Закопане,

Ніцца), – і такі подорожі ставали доступними вже не лише для еліт, а й для дедалі ширших верств населення.

Інституціоналізація туристичного руху була природною реакцією на зростання масштабів зацікавлення туризмом як видом соціальної активності, що мав потенціал до масовості. Розвиток транспортних засобів і комунікацій заохочував до дедалі активнішого «переміщення задля задоволення».

Традиційні невеликі пансіони та постоялі двори поступово втрачали здатність обслуговувати зростаючі потоки мандрівників. У провідних туристичних центрах Європи виникають готелі нового типу, орієнтовані на комфорт, місткість і стандартизацію послуг. Паралельно формується елітарний сегмент готельного господарства – гранд-готелі на курортах і в престижних містах. Вони пропонували не лише проживання, а й розвинену систему харчування, дозвілля та соціального спілкування.

XIX ст. стало часом розквіту ресторанної культури в Європі. Концепція ресторану з індивідуальним вибором страв, високим рівнем сервісу та естетикою подачі остаточно утвердилася саме в цей період. Запровадження меню «*à la carte*» ознаменувало перехід до персоналізованого обслуговування клієнтів. Провідну роль у формуванні стандартів ресторанної справи відіграла французька кухня, яка, попри критику в окремих країнах, визначала гастрономічні смаки європейської еліти.

Кульмінацією розвитку фешенебельної готельно-ресторанної справи наприкінці XIX ст. стали лондонські готелі нового зразка, де було поєднано розкіш, чітку організацію сервісу та інноваційні підходи до управління. Саме тоді сформувалися принципи професійної кухні, раціональної організації праці персоналу, сезонності продуктів і візуальної привабливості страв. Готелі перетворилися на символи статусу, а їхні назви — на бренди, що асоціювалися з розкішшю та бездоганним обслуговуванням.

Водночас ресторан перестав бути виключно чоловічим простором. Його дедалі активніше відвідували представники вищих верств суспільства разом із сім'ями. Поряд із фешенебельними закладами з'являлися демократичні форми харчування – невеликі ресторани й «гриль-кімнати», де можна було поїсти в неформальній атмосфері за

доступнішою ціною. Це сприяло соціальній диференціації ресторанного бізнесу та розширенню кола споживачів.

У Північній Америці система гостинності розвивалася ще динамічніше. На початку ХІХ ст. тут виникають морські та бальнеологічні курорти, орієнтовані як на еліту, так і на масового туриста. Американська готельна справа відзначалася масштабністю та технічними інноваціями: просторі вестибюлі, бальні зали, сучасна сантехніка, ліфти, електричне освітлення. Саме у США з'являються стандарти номерів із замками, умивальниками та ванними кімнатами, які згодом стали нормою у світі.

Американці зробили значний внесок і в розвиток демократичного громадського харчування. У містах формуються багаторівневі системи закладів – від дешевих їдалень до престижних ресторанів високої кухні. Поступово складається традиція відвідувати ресторани не з необхідності, а заради задоволення. Водночас зростає мережа доступних закладів швидкого харчування, що відповідали ритму індустріального міста.

Важливим чинником стала й еволюція транспортної інфраструктури. Для зручності пасажирів на вокзалах почали відкриватися ресторани, які забезпечували швидке, якісне й гігієнічне харчування. Винаходи у сфері зберігання продуктів – консервування та вакуумна упаковка – дозволили транспортувати їжу на далекі відстані та готувати страви незалежно від сезону.

В 1841 році у Великій Британії *Томас Кук* організував поїздку приблизно 570 членів Товариства тверезості поїздом з Лестера до Лафборо. Ця подія довела, що подорожі можуть бути масовим, організованим та безстресовим досвідом. Пакет «все включено» включав розваги з духовим оркестром, бутерброди та чай, а також власне екскурсію, яку проводив сам Т. Кук. Це стало поворотним моментом в історії туризму. Надалі він розширив спектр можливих туристичних атракцій та форм туристичних активностей. З метою переведення туризму на організовані бізнесові засади було створено туристичне бюро «Томас Кук і сини», яке надавало допомогу, інформацію та організовувало подорожі й екскурсії. Компанія Кука зростала, революціонізуючи галузь та впроваджуючи подальші інновації. Вони почали організовувати міжнародні «пакетні тури» до Європи та Північної Америки, і навіть першу комерційну

навколосвітню подорож. Завдяки залізницям та пароплавам, які значно скоротили час подорожі, світ почав «стискатися», а віддалені напрямки стали доступними для дедалі ширших верств суспільства. Спочатку його пропозиції були спрямовані на робітничий прошарок, але з часом компанія також почала обслуговувати людей середнього достатку, навіть організовуючи поїздки для королівської родини та військових. Цікаво, що великий відсоток клієнтів Т. Кука становили самотні, незаміжні жінки, які завдяки організованим турам могли подорожувати з відчуттям безпеки та незалежності, чого було важко досягти самотійно у вікторіанську епоху. Туризм він перетворив на економічно успішну модель, використовуючи такий маркетинговий хід, як листи-відгуки відомих клієнтів (таких, як завзятий мандрівник і письменник Марк Твен (1835-1910) чи німецький імператор і ентузіаст подорожей Вільгельм II (1859-1941)).

У 1857 році виник елітарний альпіністський клуб *Alpine Club*, а лише через п'ять років після нього австрійці створили власне альпійське товариство. Згодом виникли Італійський альпіністський клуб (1863), Німецьке альпіністське товариство (1869), Галицьке товариство Татранське (1873) та того ж року – Французький альпіністський клуб.

У другій половині XIX століття у німецькомовних країнах (Швейцарія, Австрія) почали створюватися об'єднання у сфері готельних послуг. У 1869 році засновано *Internationaler Hotelbesitzerverein (Union Internationale Hotelière)* зі штаб-квартирою в Кельні, а в 1898 році в Люксембурзі виникла Міжнародна ліга туристичних товариств (*League Internationale Association du Tourisme – LIAT*), яка після реорганізації 1919 року продовжує діяти як Міжнародне туристичне об'єднання (*Alliance Internationale du Tourisme – AIT*).

У Європі у XIX столітті створено також численні клуби дослідників, а у США засновано Товариство *National Geographic*. Завдяки його діяльності з'явилася велика кількість наукових публікацій, що описували фізико-географічні особливості та туристичні принади різних регіонів для широкого кола читачів. З'явилися перші путівники, у яких описували міста й регіони, варті відвідування, надавали інформацію про їхні атракції, культурні відмінності та звичаї місцевого населення. Друга половина XIX

століття – це також період інтенсивного колоніалізму, який, окрім політичних функцій, приносив знання про позаєвропейські частини світу, викликав зацікавлення й спонукав до подорожей.

Ще однією новою рисою мандрівництва середини ХІХ ст. стала поява спеціалізованих книжкових видань, які були написані відмінною літературною мовою та покликані мотивувати до подорожі. Книговидавець *Карл Бедекер* (1801-1859) придбав права на публікацію 1828 року «*Рейнська екскурсія з Майнца до Кельна, путівник для швидкого мандрівника*» (*Rheinreise von Mainz bis Cöln, Handbuch für Schnellreisende*), яку він негайно перевидав, включивши складену панораму Рейну. Він опублікував ще багато путівників, зокрема своє головне досягнення: «Німеччина та Австрійська імперська держава». Бедекер особисто здійснив багато подорожей і не стримувався від порад, які вважав корисними. Його порада для Швейцарії, наприклад, полягала в тому, що «ніколи не пийте коров'яче молоко без додавання коньяку чи рому».

На початку ХХ століття сформувалися якісно нові умови розвитку туризму, зумовлені насамперед стрімким прогресом транспорту, соціальними змінами та трансформацією способу життя населення індустриальних країн. Туризм поступово перетворювався з привілею еліт на масове соціально-економічне явище, що охоплювало дедалі ширші верстви суспільства.

Вирішальну роль у цьому процесі відіграв розвиток транспортної інфраструктури. На межі ХІХ–ХХ ст. у провідних країнах світу активно будувалися залізниці, що значно спростило та здешевило пересування на великі відстані. Лідером за довжиною залізничних мереж були США, де до 1913 року протяжність колій перевищила 70 тис. км. Залізничний транспорт зробив туристичні поїздки більш регулярними, прогнозованими та доступними.

Паралельно вдосконалювався морський транспорт. Конкуренція між судноплавними компаніями стимулювала підвищення рівня комфорту пасажирських перевезень: покращувалися каюти, харчування, сервіс, з'являлися розваги на борту. Морські судна фактично перетворювалися на «плаваючі готелі». На початку ХХ ст. було збудовано низку гігантських трансатлантичних лайнерів, здатних перетинати океан менш ніж за тиждень. Це сприяло активізації міжконтинентальних подорожей і розвитку далекого туризму.

Принципово новим етапом стало впровадження автомобільного транспорту. З 1910-х років автобуси стали масовим громадським транспортом, з'явилися великі туристські автобуси, що дали змогу організовувати групові поїздки. Поширення автомобілів започаткувало автомобільний туризм, який, у свою чергу, стимулював розвиток дорожньої мережі, придорожного сервісу, закладів швидкого харчування та перших мотелів. У США виникли компанії з прокату автомобілів, що зробили подорожі більш гнучкими та індивідуалізованими.

Не менш важливим стало зародження цивільного авіаційного транспорту. Уже після Першої світової війни з'явилися регулярні цивільні авіарейси в Європі. Хоча на початковому етапі авіаподорожі були доступні переважно заможним верствам населення, саме вони заклали основу для майбутнього домінування авіатранспорту в міжнародному туризмі завдяки швидкості та зручності.

Транспортні інновації поєднувалися з глибокими соціальними змінами. На початку ХХ ст. у європейських країнах відбувалося формування середнього класу та зростання міського населення. Туризм переставав бути винятково елітарним явищем і набував масового характеру. Окрім традиційних поїздок аристократії на престижні курорти, поширювалися культурно-освітні подорожі інтелігенції та рекреаційні поїздки для відновлення сил і здоров'я.

Значного розвитку набув туризм, орієнтований на відпочинок на природі. Зростала популярність дачного відпочинку, екскурсій і коротких подорожей вихідного дня. Ці тенденції активно підтримувалися громадськими організаціями. Однією з найвпливовіших став рух «Друзі природи», заснований наприкінці ХІХ ст., який пропагував походи, пікніки та здоровий спосіб життя серед робітників. Рух швидко поширився багатьма країнами Європи й сприяв демократизації туризму.

На початку ХХ ст. в моду входив активний туризм, тісно пов'язаний зі спортом, фізичним гартуванням і вихованням молоді. У різних країнах виникали туристські та спортивні клуби, молодіжні організації, що популяризували пішохідні походи, ночівлі просто неба, пізнання природи й народної культури. Саме в цьому середовищі зародився рух молодіжних хостелів, який згодом переріс у

міжнародну мережу доступного розміщення для молоді й мандрівників з обмеженими фінансовими можливостями.

Ідеї масового та «народного» туризму були підхоплені й туристським бізнесом. У міжвоєнний період з'являються підприємницькі моделі, орієнтовані на широку аудиторію, що стало важливим чинником відновлення туристичної сфери після Першої світової війни та економічної кризи. Водночас у деяких країнах туризм потрапив під сильний державний контроль і використовувався як інструмент ідеологічного впливу. Це призвело до зростання туристичних потоків, але водночас породило негативні явища, зокрема використання туризму в політичних і розвідувальних цілях.

Світова економічна криза 1930-х років і Велика депресія суттєво загальмували розвиток туризму. Скорочення доходів населення призвело до падіння попиту на подорожі та кризи в системі гостинності. Новий етап розвитку туризму розпочався лише після Другої світової війни, хоча й був ускладнений політичними протистояннями періоду «холодної війни».

У другій половині ХХ ст. туризм розвивався в умовах зростання добробуту населення, скорочення робочого часу та збільшення вільного часу. Науково-технічний прогрес, урбанізація та трансформація суспільної свідомості сприяли масовому поширенню туристичних подорожей. Туризм став не лише засобом відновлення сил, а й важливою формою самореалізації, пізнання світу та насолоди життям. Таким чином, упродовж ХХ століття туризм еволюціонував у глобальне соціокультурне та економічне явище, тісно пов'язане з рівнем розвитку цивілізації, інфраструктури та ціннісних орієнтацій суспільства.

Розвиток транспорту в ХХ ст. суттєво трансформував готельну індустрію та всю систему гостинності. Залізничі стимулювали появу привокзальних готелів і сервісів харчування на вокзалах. Показовим є приклад Канади: залізниця Canadian Pacific (CP) будувала власні готелі для пасажирів уздовж маршрутів. Аналогічно розвиток авіації сприяв формуванню готельної інфраструктури в зонах аеропортів, де виник попит на короткострокове розміщення, конференц-послуги та транзитний сервіс.

Автомобілізація стала ще одним переломним чинником. Під потреби автотуристів сформувався новий формат розміщення –

мотелі, розташовані біля трас і орієнтовані на швидке заселення та зручний під'їзд. Перший мотель збудував у Каліфорнії архітектор *Артур Хайнеман* у 1925 році: комплекс одноповерхових бунгало з можливістю під'їхати просто до дверей і паркуватися біля номеру. Цей успішний зразок започаткував масове будівництво мотелів уздовж доріг у різних країнах.

Паралельно зростала мережа придорожного харчування. У 1927 році *Дж. Віллард Марріотт* відкрив перше придорожнє кафе типу *drive-in*, де клієнтів обслуговували без виходу з автомобіля. Такий формат став важливою складовою американської моделі мобільності та дозволя і підготував ґрунт для майбутнього буму швидкого харчування.

Посилення конкуренції змусило готельєрів концентруватися на комфорті та стандартах сервісу. Значний вплив на модернізацію готелів мав *Елсворт Статлер*, який запропонував концепцію недорогого готелю нового типу: окрема ванна й телефон у кожному номері, поєднання доступної ціни з якісним обслуговуванням. Навіть економічні труднощі 1930-х років не зупинили еволюції гостинності: підприємці адаптувалися, переорієнтовуючи ресторани на корпоративне обслуговування, банкети й кейтеринг (приклад – зміна моделі роботи ресторану Дельмоніко).

У другій половині ХХ ст. ресторанна сфера пережила масштабне зростання та професіоналізацію. Символом нової естетики став ресторан *Four Seasons* (Нью-Йорк, 1959), який запропонував «сезонне меню» та підкреслено сучасну архітектуру й інтер'єр, демонструючи відхід від безумовного наслідування французьких стандартів.

Ключовою інституційною зміною стало формування готельних і ресторанних ланцюгів, тобто груп підприємств, що працюють під єдиним управлінням і стандартами. У готельному бізнесі серед піонерів був *Hilton* (1927), який закріпив принцип «усе необхідне клієнту – в межах готелю» та поєднував платні й безкоштовні послуги. Другим потужним гравцем став *Holiday Inn* (1952), зорієнтований на стандартизацію та передбачувану якість незалежно від країни. У ресторанній сфері ланцюги (*McDonald's* від 1955 р., *Burger King*, *Pizza Hut* з 1958 р.) змінили модель харчування мандрівників, зробивши її швидкою, уніфікованою і масштабованою;

Pizza Hut уже на початку 1970-х перетворилася на одного з глобальних лідерів.

Поряд із стандартизацією розвивалася й «економіка вражень» – попит на оригінальні та екзотичні форми розміщення (плаваючі, надвисотні, підводні, «скельні» готелі). Розмаїття готелів посилювалося диференціацією споживачів за бюджетом, що зумовило і появу наддорогих люкс-пропозицій із персональним сервісом.

Зростання міжнародних потоків і ускладнення ринку спричинили формування національних систем класифікації якості (найпоширеніша – «зіркова»), а також перехід від дрібних приватних закладів до індустрії з різними формами власності й управління. У повоєнний період виокремилися дві моделі організації: «європейська» (умовно «модель Рітца» з акцентом на аристократичну розкіш) та «американська» (тип Holiday Inn із домінуванням стандартизованого сервісу й гнучкої орієнтації на клієнта).

Загалом світовий готельний фонд найбільш концентрований у США та Західній Європі; саме американські компанії домінують у сегменті ланцюгів різних класів. Ринок продовжив спеціалізацію: поряд із традиційними готелями розвивалися заклади зі скороченим набором послуг і спеціалізовані готелі (конгресні, курортні тощо). Для захисту інтересів галузі створювалися професійні асоціації, а на міжнародному рівні важливим кроком стало ухвалення у 1981 році Міжнародних готельних правил, що регламентували взаємини між клієнтом і адміністрацією та закріплювали базові стандарти гостинності.

Сучасний погляд на історію туризму та гостинності не можливий без огляду міжнародної співпраці, як підвалини успішного розвитку насамперед міжнародного туризму. До основних форм міжнародної співпраці в галузі туризму передусім слід віднести членство в різноманітних міжнародних туристичних організаціях (або інших організаціях, які формують глобальну політику чи займаються сферами, опосередковано пов'язаними з туризмом), укладання міжнародних угод – як багатосторонніх (наприклад, у формі конвенцій), так і двосторонніх, а також неформальну співпрацю (як-от участь у різного роду конференціях, конгресах, семінарах та інших зустрічах). Залежно від форми співпраці та суб'єктів, що беруть у ній участь (урядові адміністрації, неурядові організації, господарські

організації, органи місцевого самоврядування), така співпраця може виконувати різні функції.

Міжнародна співпраця у сфері туризму здійснюється як у регіональному, так і в глобальному вимірах. У порівнянні з іншими сферами суспільно-економічного життя туризм підлягає інституціоналізації на значно більшій кількості субрівнів. Місцеві, регіональні та національні інституції в державах співіснують у комплементарний спосіб із субрегіональними, регіональними, трансрегіональними та глобальними організаціями у світовому масштабі. Помітним є також значне секторальне різноманіття міжнародних організацій, що працюють на користь туризму, що природно впливає з його багатогранного характеру.

Досить складно навести навіть спрощений перелік міжнародних організацій, які займаються туризмом, однак варто зазначити, що на міжурядовому рівні від імені ООН діє *UNWTO (Всесвітня туристична організація)*, яка працює над глобальними стандартами у сфері туристичної діяльності, що розглядається як економічна й культурна активність людини. Її важливим сучасним партнером є *ICAO – Міжнародна організація цивільної авіації*, а серед неурядових організацій – *Міжнародний туристичний альянс (International Touring Alliance – ITA)*, заснований у 1898 році. Всесвітня асоціація туристичних агентств (*World Association of Travel Agencies – WATA*) була створена у 1949 році для вдосконалення організації міжнародного туристичного руху.

Європейський простір, з огляду на тривалу традицію стандартизації туристичних послуг і статус Європи як важливого напрямку туристичних подорожей, є осередком численних спеціалізованих галузевих організацій. Деякі з них виникли у відповідь на глобальні тенденції, як-от Європейська комісія з питань подорожей (*ETC – European Travel Commission*), заснована у 1948 році й спрямована на промоцію Європи як туристичного простору. Існують також організації, що об'єднують туристичних гідів, туроператорів, представників готельної та ресторанної індустрії, а також агротуристичного сектору.

Унікальні особливості сформувалися для розвитку туризму в світі в XXI ст. Період з 2010 року став для світового туризму етапом динамічного зростання, глибоких структурних змін і поступового

ускладнення функцій туристичної сфери. Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. туризм почав відновлюватися швидше, ніж багато інших секторів економіки, що засвідчило його високу адаптивність і значення як інструменту економічного розвитку.

У 2010–2019 рр. міжнародний туризм демонстрував стале зростання. Кількість міжнародних туристичних прибуттів у світі зросла приблизно з 950 млн у 2010 р. до 1,46 млрд у 2019 р. Основними центрами міжнародного туризму залишалися Європа, Північна Америка та Азійсько-Тихоокеанський регіон, однак саме Азія та Близький Схід показували найвищі темпи приросту. Туризм дедалі більше розглядався не лише як сфера відпочинку, а як комплексна галузь, пов'язана з транспортом, будівництвом, культурою, зайнятістю та регіональним розвитком.

У цей період чітко проявилася тенденція до масовості туризму. Подорожі стали доступнішими для середнього класу завдяки розвитку авіаперевезень, насамперед лоукост-компаній, спрощенню візових режимів і поширенню онлайн-бронювання. Туризм перестав бути винятковим привілеєм заможних верств населення і перетворився на звичну складову стилю життя мільйонів людей.

Водночас зростання туристичних потоків спричинило нові проблеми. У популярних дестинаціях Європи, Південно-Східної Азії та Середземномор'я загострилися явища надмірної туристичної концентрації. Поняття «овертуризм» увійшло в науковий і управлінський обіг після 2015 року, коли мешканці туристичних міст почали відкрито протестувати проти перевантаження інфраструктури, зростання цін і втрати якості життя. Це змусило держави й міста шукати баланс між економічними вигодами та соціальними й екологічними наслідками туризму.

Після 2010 року суттєво змінився характер туристичного попиту. Туристи дедалі частіше шукали не просто відпочинку, а вражень, автентичності, емоційного досвіду. Зросла популярність культурного, гастрономічного, подієвого, екологічного та пригодницького туризму. Водночас класичний пляжний туризм залишався важливою складовою світового ринку, але його дедалі частіше поєднували з екскурсійними, оздоровчими або пізнавальними програмами.

Важливою ознакою періоду стала цифровізація туризму. Онлайн-платформи бронювання, мобільні застосунки, цифрові карти, відгуки

користувачів і соціальні мережі суттєво вплинули на вибір туристичних напрямів. Туристи почали самостійно планувати подорожі, минаючи традиційних посередників, що трансформувало роль туристичних агентств і операторів. З'явилися нові бізнес-моделі, зокрема короткострокова оренда житла, яка істотно вплинула на ринок розміщення в містах.

Кардинальним зламом у розвитку туризму стала пандемія COVID-19 у 2020–2021 рр. Міжнародний туризм зазнав безпрецедентного спаду: обсяги міжнародних поїздок скоротилися більш ніж на 70 %, багато країн повністю закрили кордони, а туристична індустрія втратила мільйони робочих місць. Цей період продемонстрував вразливість глобалізованої туристичної системи та залежність галузі від безпекових і медико-санітарних чинників.

Водночас пандемія стала поштовхом до переосмислення ролі туризму. Активно розвивався внутрішній туризм, локальні подорожі, відпочинок у межах власної країни або регіону. Зросла увага до безпеки, гігієни, якості сервісу та гнучкості умов бронювання. Багато дестинацій почали орієнтуватися не на максимальну кількість туристів, а на їхню якість, тривалість перебування та економічну віддачу.

Після 2022 року світовий туризм поступово відновлювався. Відновлення було нерівномірним: швидше зростали країни з активною державною підтримкою туризму, інвестиціями в інфраструктуру та чітким брендингом. До 2024 року глобальні туристичні потоки майже досягли доковідного рівня, однак структура попиту вже істотно відрізнялася від ситуації 2019 року.

Сучасний етап розвитку туризму, що сформувався після 2020 року, характеризується зростанням ролі сталого розвитку. Туризм дедалі більше розглядається як інструмент підтримки місцевих громад, збереження культурної спадщини та природних ресурсів. Туристи звертають увагу на екологічність, відповідальне споживання, вплив подорожей на довкілля. Кліматичні зміни також почали прямо впливати на туристичні сезони, напрямки та поведінку туристів.

Ще однією важливою тенденцією є зміна форм мобільності. Поширилися короткі подорожі, поєднання роботи й відпочинку, так звані *workation* (перебувань у дестинації з частковою зайнятістю) та *bleisure*-поїздки (поєднання відрядження з відпочинком). Туризм поступово інтегрується у повсякденне життя, а межа між відрядженням, відпусткою і навчальною поїздкою стає менш чіткою.

Загалом з 2010 року світовий туризм пройшов шлях від етапу стрімкого кількісного зростання до складної, багатовимірної системи, де ключовими стають питання якості, стійкості, безпеки та управління. Туризм перетворився на важливий індикатор глобальних соціально-економічних процесів і водночас на інструмент регіонального розвитку, культурного діалогу та формування сучасного способу життя.

Розвиток гостинності, мандрівництва та туризму в Україні

Свій шлях гостинність, мандрівництво та туризм пройшли на землях сучасної України, перш ніж вони стали усвідомленою частиною сучасного соціуму.

Мандрівні традиції на території сучасної України були закладені греками, які цікавилися півднем нашої території та мали тут низку міст-полісів. Стараннями таких відомих філософів того періоду, як *Геродот*, *Гіппократ* та *Страбон* збереглась інформація про природу та орографічні риси Північного Причорномор'я.

Власне праукраїнців (слов'ян) описували в своїх мандрівках посли європейських та азійських держав, які за вказівкою європейських володарів встановлювали зв'язки з київськими князями та їх удільними територіями. Ці відомості здебільшого уривчасті, односторонні й стосуються переважно тих сторін життя та звичаїв, які здавалися їм найбільш дивними. Узагальнений огляд писемних свідчень про українські землі (Русь, згодом Україну) демонструє, що ранні уявлення Європи й Сходу формувалися насамперед через подорожні нотатки, дипломатичні місії та географо-історичні трактати. Найдавніші докладні згадки походять з арабського світу IX–X ст., пізніше – з візантійських та західноєвропейських джерел, а з XV–XVII ст. кількість описів суттєво зростає.

Серед арабських авторів одним із перших, хто описав Русь, був *Ібн-Хордадбег* (60–70-ті рр. IX ст.) у «Книзі шляхів...». *Ахмед Ібн-Фадлан* (20-ті рр. X ст.), учасник посольства до волзьких булгар, згадує Київ. *Аль-Масуді* (20–50-ті рр. X ст.) подає розгорнуті географічні й етнографічні відомості про Русь і слов'ян, фіксує їхню релігійну строкатість, державні та культурні риси ще з дохристиянських часів. У «Книзі добрих скарбів» *Ібн-Даста* (перша половина X ст.) акцентує характерну рису місцевого населення – гостинність і захист чужинців, що стає важливим мотивом пізніших

описів. Вагомі відомості про наші землі залишив і *Ібн-Хаукаль* (70-ті рр. X ст.) у «Книзі шляхів і держав», підсумувавши спостереження багаторічних мандрів.

Візантійські джерела VI–X ст. здебільшого пов'язані з політичними контактами й конфліктами імперії з київськими князями. Особливо цінним є опис у творі *Костянтина Порфірородного* (X ст.), де детально змальовано шлях русів Дніпром через пороги до Константинополя, що відображає ранні транзитні маршрути та географію руху.

У західноєвропейських джерелах доби Київської Русі відомостей менше, однак вони підкреслюють матеріальне багатство та масштаб Києва. Раннім свідченням є лист *Бруно з Кверфурта* (близько 1008 р.) з характеристикою київського князя як «великого і багатого». *Тіммар Мерзебурзький* (X–XI ст.) подає вражаючу характеристику Києва як сильного міста з численними храмами й ринками. У період татарської навали інтерес мандрівників зменшується, але папський легат *Джованні де Пляно Карпіні* (1246 р.) двічі відвідує Київ і залишає промовисті свідчення про гостинність місцевих та контакти з князем Данилом. Посол *Віллем Рубрук* (1252 р.) проходить через Крим і Донщину, фіксує багатомовність кримських укріплених міст та описує соляні озера й торгівлю сіллю.

З XV–XVI ст. описи українських земель стають регулярнішими: подорожні з Заходу прямували на Схід через Польщу, Литву, Україну, Крим і Причорномор'я. *Жільбер де Лянуа* (1412, 1421) докладно перелічує міста маршруту, зокрема Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, відзначаючи вигідне розташування останнього. *Амброзіо Контаріні* (1437) перетинає Україну дорогою до Персії та фіксує низку міст (Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси). Дипломат *Сігізмунд Герберштейн* (поч. XVI ст.) систематизує відомості про ріки (Дніпро, Дністер, Дон), міста й степові простори. *Михалон Литвин* (1550) подає цінні спостереження про природні багатства Київщини та Придніпров'я. *Еріх Лясота* (1594) залишає важливі нотатки про шлях до Запорізької Січі й міста, через які прямував.

У добу Козацької держави іноземні мандрівники часто описують Україну прихильно, відзначаючи риси населення. Одним із найповніших є щоденник *Павла Алеппського* (1654, 1656), який із захопленням змальовує країну як густозаселену та укріплену.

Французький купець *Жан Шарден* у другій половині XVII ст. демонструє інтерес до картографічного пізнання регіону, позначаючи Крим у своєму атласі. Водночас з'являються й ранні візуальні «туристичні» образи: зокрема гравюра *А. Гогенберга* (1618), що документально точно подає панораму Львова для атласу відомих міст світу.

Одним із найвагоміших джерел є праця *Гійом Боплан* «Опис України», що стала фундаментальним європейським узагальненням знань про Україну ранньомодерної доби. Автор починає книгу з Києва, називаючи його одним із найдавніших міст Європи й підкреслюючи його економічне, політичне та культурне значення. Важливою рисою твору є поєднання географічних описів Середнього Подніпров'я й Криму з живими, емоційними характеристиками побуту, звичаїв і світогляду українців.

Цінним джерелом є також щоденник *Ульріх фон Вердум*, який чотири рази подорожував Україною у 1670–1672 рр. Його об'ємні нотатки фіксують маршрути Галичиною, Поділлям, Волинню та суміжними регіонами сучасної Західної України. «Щоденник» Вердума є унікальним комплексним описом міст і сіл, шляхів, умов подорожування та місцевого життя, що робить його важливим джерелом не лише для істориків, а й для краєзнавців і фахівців туристичної справи.

Доповнюють цю картину спогади *Юль Юст*, який у 1711 р. перетнув усю Україну й особливо наголошував на гостинності місцевого населення як у містах, так і в селах. Подібний краєзнавчий підхід простежується й у праці *Жан-Бенуа Шерер*, де Україна розглядається через призму природи, річкових систем, фауни та укріплених міст.

Ці джерела формують багатозарову картину: від перших арабських географічних описів і візантійських маршрутів до зростання західноєвропейських мандрівних свідчень у ранньомодерну добу, де поруч з географією та торгівлею дедалі виразніше проступають образи міст, ресурсів, шляхів і культурних практик українських земель і є переконливим підтвердженням прояву неабиякого інтересу до України з боку багатьох держав і народів Європи та Азії, а описи цих подорожей вміщують неоціненні

відомості про географічні, історичні особливості нашої країни в різні історичні епохи.

Перші подорожі українців були зумовлені торговельними, політичними, воєнними та духовними мотивами. Купці шукали нові торговельні шляхи, князі здійснювали дипломатичні й військові поїздки, а з прийняттям християнства особливого значення набуло паломництво. Символічною постаттю раннього жіночого мандрівництва є *княгиня Ольга*, яка не лише об'їхала землі Русі, а й відвідала Константинополь, поєднавши політичну місію з подорожжю.

Розвиток християнства стимулював появу паломників, або прочан, які прямували до святих місць Близького Сходу. Першим відомим українським паломником вважається *Святий Антоній Печерський*, який двічі відвідував Афон. У XI–XII ст. паломництво стало поширеним явищем серед духовенства, а першим українцем, що залишив детальний письмовий опис подорожі, був *Данило Паломник*. Його «Житіє і ходіння...» поєднало сакральні враження з географічними, історичними та етнографічними спостереженнями і засвідчило високий рівень самосвідомості та патріотизму мандрівника.

Українські землі водночас були важливим об'єктом паломництва іноземців, яких приваблювали Києво-Печерська й Почаївська лаври, Софія Київська та інші сакральні центри. У XVI ст. з'являються й приклади світських, навіть авантюрних подорожей, зокрема козака *Яків Малик*, який дістався Індії та зробив там кар'єру державного діяча.

Найяскравішою постаттю українського мандрівництва XVIII ст. є *Василь Григорович-Барський* – письменник і дослідник світового масштабу. Його понад двадцятирічні мандри Європою, Балканами, Близьким Сходом і Північної Африкою поєднували форму паломництва з глибоким пізнавальним змістом. Барський залишив унікальні щоденники з детальними описами міст, архітектури, побуту, шляхів сполучення, систем гостинності, релігійного життя та міжкультурних контактів. Його записи вирізняються критичністю, об'єктивністю й поєднанням художнього та наукового стилів. Особливо цінним є те, що Барський показав, як подорожувала людина небагатого походження у XVIII ст., спираючись на монастирську

допомогу, громадську гостинність і власну витривалість. Він постає як типовий випускник Києво-Могилянської академії з невтомною жагою знань, а водночас як глибокий патріот, переконаний у цінності рідної землі.

Подорожі як форма духовного й інтелектуального самоствердження були властиві й *Григорій Сковорода*, чия п'ятирічна закордонна мандрівка Європою суттєво вплинула на формування його філософії. Надалі він більшу частину життя провів у постійних подорожах Україною, перетворивши мандри на спосіб життя і мислення.

У ХІХ ст. українці активно долучилися до наукових географічних досліджень світового масштабу. Серед них вирізняється *Вацлав Ржевуський*, який здійснив тривалу експедицію до Аравії, глибоко занурившись у місцеву культуру й побут, а також *Юрій Лисянський*, уродженець Ніжина, співорганізатор першої російської навколосвітньої експедиції та автор цінних етнографічних і картографічних матеріалів.

Загалом можна стверджувати, що українське мандрівництво еволюціонувало від паломництва й торговельних поїздок до системних наукових експедицій. Подорожі українців дали величезний масив знань про географію, культуру та народи світу, сприяли формуванню міжкультурних контактів і накопиченню досвіду організації подорожей. Саме на цій основі в другій половині ХІХ століття в Україні почав формуватися туризм як окрема сфера суспільної діяльності, що поєднала пізнання, культуру й практику мандрів.

Розвиток туристично-мандрівної системи на території Наддніпрянської України, що входила в склад російської імперії, в ХІХ– поч. ХХ ст. був пов'язаний з процесом прискореного науково-технічного прогресу та соціально-економічними впливами, які були пов'язані з світовими тенденціями.

Серед специфічних причин слід відмітити стратегічне військово-політичне і економічне положення України щодо російської імперії. Українські землі слугували сполучною ланкою між столицею імперії та її чорноморськими портами. Важливим був вихід до Чорного моря. Саме Причорномор'я приваблювало потенційних туристів своїми великими рекреаційними ресурсами, субтропічним кліматом

Південного узбережжя Криму, надзвичайно вигідно відрізнявся від прохолодних балтійських курортів.

Усі ці чинники сприяли покращенню інфраструктури подорожей, зростанню кількості подорожуючих, збільшенню швидкості та зменшенню вартості поїздок на українських землях.

Із другої половини ХІХ століття в Україні, яка перебувала під владою російської імперії, розпочався процес формування туристських регіонів, першим і найважливішим з яких став Крим. Його рекреаційний розвиток був тісно пов'язаний із політико-економічними перетвореннями після входження півострова до складу імперії у 1783 році. Державна політика активного господарського освоєння Криму сприяла швидкому розвитку сільського господарства, промисловості, транспорту та інфраструктури, що створило матеріальну базу для подальшого туристичного й курортного використання території.

У ХІХ столітті Крим перетворився на важливий аграрно-промисловий регіон. Розвивалися зернове господарство, вівчарство, виноградарство, виноробство, рибальство, соляні промисли. Створення спеціалізованих навчальних і наукових установ, зокрема училищ виноробства та Нікітського ботанічного саду, забезпечило підготовку кадрів і впровадження передових технологій. Водночас будівництво гірських доріг і залізниць істотно покращило транспортну доступність півострова. Усі ці чинники стали передумовами рекреаційного освоєння Криму.

Особливу роль у формуванні курортного потенціалу відіграв унікальний природно-кліматичний комплекс півострова. Поєднання степового, гірського та субтропічного кліматів, наявність численних джерел мінеральних вод, лікувальних грязей, сприятливі морські умови й багаті виноградники зробили Крим надзвичайно привабливим для лікування та відпочинку. Курортне будівництво активізувалося з 1870-х років і здійснювалося переважно з ініціативи земств, лікарських товариств і приватних осіб, без істотної підтримки держави.

Першими центрами лікувального туризму стали Саки й Євпаторія, де розвивалося грязелікування на основі наукових досліджень. Надалі курортна мережа розширювалася, формувалися санаторії, лікарні, пансіонати, готелі, парки. Проте цей процес мав стихійний і

нерівномірний характер, залежав від приватного капіталу та попиту з боку заможних верств населення. Більшість курортів функціонували сезонно, переважно влітку.

Найдинамічніше розвивався Південний берег Криму. Ялта, що на початку XIX століття була невеликим поселенням, поступово перетворилася на престижний аристократично-бюрократичний курорт із розвиненою готельною та дачною забудовою. Вона здобула репутацію місцевої «Ніцци» й «Рив'єри». Поруч із Ялтою формувалися інші курортні осередки – Алушка, Алушта, Гурзуф, Сімеїз, Судак, кожен із яких мав власну спеціалізацію та рівень розвитку. Частина з них вирізнялася високим комфортом і цінами, інші – слабо розвиненою інфраструктурою.

Важливою рисою кримського курортного простору кінця XIX – початку XX століття була соціальна вибірковість. Відпочинок і лікування залишалися доступними переважно для аристократії, великої буржуазії та заможного середнього класу. Незважаючи на наявність дешевших готелів, загальна вартість перебування в Криму значно перевищувала фінансові можливості більшості населення.

Отже, на початку XX століття Крим сформувався як провідний туристсько-курортний регіон України з розвиненою, але соціально обмеженою системою рекреації, орієнтованою насамперед на заможні верстви суспільства.

Одним із перших, хто організував туристську поїздку до Криму ще в 1876 р., був професор геології Новоросійського університету, що в Одесі, *М. О. Головкинський*. Він запросив у поїздку 25 студентів і домовився про безкоштовний проїзд своїх підопічних на пароплаві з Одеси, де знаходився університет, до Криму і назад. Екскурсанти познайомилися з Ялтою, Никітським ботанічним садом, морським побережжям гірською частиною Криму, зібрали геологічні колекції. Пізніше професор М.О Головкинській випустив путівник Кримом – одне з перших популярних краєзнавчих видань.

Кримський гірський клуб, заснований в Одесі у 1890 р., став однією з ключових організацій, що заклали інституційні та методичні основи гірського туризму й екскурсійної справи на українських землях у складі російської імперії. Від 1891 до 1915 р. клуб видавав журнал «*Записки Кримського гірського клубу*» (згодом – «*Записки Кримсько-Кавказького гірського клубу*»), який виконував роль

центрального майданчика для публікації звітів експедицій, описів маршрутів, матеріалів з природничих і гуманітарних досліджень, а також практичних рекомендацій для мандрівників.

Соціальний склад засновників і перших членів клубу був характерним для тогочасного «науково-інтелігентського» туризму: вчені, лікарі, юристи, дослідники Криму. Статут розробив геолог *Ю.А. Листов*, а головою правління обрали О.Л. Берт'є-Делагарда – ученого та військового інженера, відомого археологічними дослідженнями Мангупа, Інкермана, Чуфут-Кале. Статут, що складався з 25 параграфів, визначав клуб як громадську організацію з правом звернень до урядових структур у межах своєї компетенції та з чітко окресленими цілями: 1) наукове дослідження Таврійських (Кримських) гір і поширення відомостей; 2) заохочення відвідування й полегшення перебування в горах для натуралістів і художників; 3) підтримка місцевого сільського господарства, садівництва та дрібної гірської промисловості; 4) охорона рідкісних видів флори і фауни. Інструментарій реалізації цих завдань охоплював організацію зборів, екскурсій, наукових повідомлень, видавничу діяльність, лекції, створення притулків, утримання провідників та гірських постів, а також координацію з Імператорським Російським географічним товариством.

Важливим елементом організаційної моделі був поділ членства на почесних, пожиттєвих, дійсних і членів-співробітників, а також регламентація прав (голос на зборах, участь в екскурсіях, користування підтримкою клубу, безкоштовне отримання видань) і обмежень (неповнолітні не приймалися, студенти мали статус співробітників без права голосу). Правління діяло в Одесі, а відділення – у Севастополі й Ялті; уже в перші роки клуб налічував близько 400 членів. Початковою подією стала восьмиденна екскурсія 1891 р. для 19 учасників, під час якої було поєднано огляд пам'яток (Херсонес, Інкерманський монастир, Алушка, Айтодорський маяк, Нікітський ботанічний сад тощо) зі збором природничих колекцій і навіть дослідженням повітря в кількох пунктах маршруту. Саме тоді були організовані відділення в Севастополі та Ялті, причому Ялтинське надалі стало ключовим для розвитку екскурсій у Криму.

Клуб активно заявив про себе через розсилання статуту й інформаційних матеріалів науковим і художнім установам, редакціям

газет, приватним особам та навіть іноземним альпійським клубам. Уже на другий рік існування він мав понад 300 членів із багатьох міст території сучасної України та поза її межами, а також окремих представників – із Західної Європи. У 1891 р. вийшов перший випуск «Записок», які регулярно публікувалися 25 років і були зорієнтовані на популяризацію Криму (а після розширення – і Кавказу) як туристського та дослідницького простору; матеріалам про гірські системи інших регіонів світу відводилося другорядне місце.

Організаційне розширення клубу відбулося після змін до статуту в 1901 р., що дозволили відкривати відділення по всій імперії. У 1902 р. з'явилися Катеринославське та Гагринське відділення, після чого клуб перейменували на Кримсько-Кавказький гірський клуб. Надалі відкривалися Бессарабське (1903), Бакинське (1908), Ризьке (1911) відділення. Основою діяльності залишалися екскурсії: спершу до Криму, з 1910 р. – також на Кавказ (Красна Поляна, Воєнно-Грузинська дорога), а в 1913 р. були підготовлені багатоденні маршрути Кримом, Кавказом, Уралом і до Дніпровських порогів тривалістю до 40 днів.

Особливий внесок зробило Ялтинське відділення, яке очолював лікар *В.М. Дмитрієв* – дослідник рекреаційних ресурсів і автор популярних медико-курортних праць. Попри порівняно невелику чисельність (50–80 членів, максимум 104 – у 1913 р.), саме воно вперше розгорнуло системну масову екскурсійну діяльність у Криму. Спільно з Товариством сприяння благоустрою курорту Ялта відділення створювало туристську інфраструктуру: Штангеевську стежку (1899) як першу туристську стежку на території підросійської України, а також Боткінську, Хрестову й Дмитрієвську стежки, які утримувалися та впорядковувалися коштом і силами членів клубу. Додатковим інфраструктурним проривом стало створення першого в підросійській Україні туристського притулку на Чатирдазі поблизу печер, де сторож надавав мандрівникам широкий спектр послуг (від чаю й посуду до супроводу в печери та забезпечення свічками, розпалювання каміна).

Екскурсійний сезон тривав здебільшого з квітня до жовтня, але іноді розширювався до лютого чи кінця листопада. Організаційну ефективність посилювали спеціальні ролі: наприклад, *Ф.Д. Вебер* як директор екскурсій, відповідав за розробку маршрутів, контракти з

постачальниками коней та екіпажів, пошук проживання й здешевлення поїздок для учнів. Результатом стала стрімка динаміка: від сотень екскурсій наприкінці ХІХ ст. до 645 екскурсій і понад 15 тис. учасників у 1912 р.; загалом Ялтинське відділення охопило послугами понад 120 тис. осіб. Переважали кінні екіпажні екскурсії, тоді як пішохідні залишалися менш масовими.

Важливим напрямом була освітня й молодіжна компонента: клуб підтримував учнівські екскурсії, надавав пільгове проживання, здешевлені перевезення, допомагав із логістикою, забезпечував культурні відвідини. Для сталості цього руху з 1902 р. розпочалася підготовка керівників екскурсій з числа вчителів (педагогічні екскурсії), які згодом привозили до Криму власні учнівські групи, формуючи «ланцюговий» ефект популяризації туризму.

Науково-дослідний компонент підсилювався музейною та видавничою роботою: у 1892 р. було створено музей клубу, а до 1914 р. сформовано його профільні відділи (альпінізму, ботаніки, зоології, метеорології, петрографії, художньої картографії). Додатково видавали путівники та екскурсійні карти Південного берега Криму.

Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб став каталізатором перетворення Криму з «віддаленої» території на впізнаваний туристський район, поєднавши наукові дослідження, природоохоронну риторіку, інфраструктурні інновації (стежки, притулок), видавничу підтримку та масову екскурсійну практику. Його діяльність сприяла формуванню організованого туризму, розвитку краєзнавства й екскурсійної педагогіки та заклала традиції, які в модифікованих формах зберігаються в туристичній культурі донині.

Розвиток туризму в ХІХ ст. стимулював зростання готельного будівництва на українських підросійських землях. Головним осередком цього процесу став Київ – місто з вигідним географічним положенням, сприятливими природно-кліматичними умовами та потужною архітектурно-історичною спадщиною. Потенційно він міг перетворитися на великий туристський центр Східної Європи, однак до появи регулярного залізничного сполучення розвиток готельного господарства відбувався повільно та нерівномірно.

У першій половині ХІХ ст. найбільш помітним готельним об'єктом Києва був «Зелений готель» (Лаврський), збудований у

1803–1805 рр. і пов'язаний із паломницькими потоками. Комплекс із кількох корпусів мав близько 200 номерів, забезпечував можливість безоплатного проживання протягом двох тижнів, пропонував недороге харчування й мав навіть лікарняне відділення для прочан. Його річна відвідуваність досягала десятків тисяч осіб, а утримання забезпечувалося переважно приватним меценатством. Водночас загалом готельна мережа Києва до 1880 р. залишалася обмеженою – у місті нараховували близько 15 готелів.

Перелом стався завдяки технологічним змінам і транспортній модернізації другої половини ХІХ ст.: поширенню електрики та розвитку залізниць, що істотно збільшили туристські потоки. Київ приймав гостей, які прибували Дніпром на пароплавах, залізницею та диліжансами. Особливу роль відігравала Південно-Західна залізниця, яка з'єднувала Київ із Ригою, Варшавою, Одесою, Харковом та іншими центрами, а також забезпечувала міжнародні в'їзні напрями (австрійський, німецький, румунський). Вокзальна інфраструктура вже тоді включала сервіс доставки багажу, носіїв, комісіонерів, які спрямовували пасажирів до готелів. Одночасно існували транспортні проблеми міського рівня: візники часто завищували тарифи, і поїздка могла коштувати значно дорожче за офіційні розцінки.

У 1880–1900-х роках Київ пережив справжній «готельний бум»: до 1901 р. було збудовано 64 готелі, а до 1913 р. їхня кількість зросла приблизно до 80. Готельний простір міста концентрувався на Хрещатику та прилеглих вулицях, а також біля вокзалу (особливо на Безаківській), де готелі та мебльовані кімнати обслуговували транзитних пасажирів. Розвивалася чітка сегментація ринку. Фешенебельні готелі – «Гранд-Отель», «Європейський», «Отель де Франс», «Бель-Вю», «Метрополь», згодом «Континенталь» і «Савой» – надавали комплекс «суперсучасних» для того часу послуг: вишукані номери з паровим опаленням, ваннами, електричним освітленням, телефоном, підготовлений персонал, власні омнібуси чи екіпажі, ресторани, передплата періодики, адресно-довідкова допомога. Вартість проживання у таких готелях була високою (від кількох до десятків рублів за добу при зарплаті кваліфіковано робітника кілька рублів в тиждень), а харчування у ресторанному сегменті включало як національні кухні, так і «екзотичні» делікатеси, часто з залученням іноземних кухарів. Система обслуговування була зорієнтована на

бездоганну репутацію: клієнта зустрічали на вокзалі, супроводжували, а скарга могла стати підставою для негайного звільнення працівника.

Поряд із першокласними функціонували численні готелі «другого класу», орієнтовані на середній достаток. Їхні назви часто відображали символічну «європейськість» міста («Австрія», «Брістоль», «Версаль», «Прага», «Берлін», «Краків», «Сан-Ремо» тощо). Важливим конкурентом готелям були «мебльовані кімнати» – особлива форма міського розміщення, яка нерідко наближалася до готельного сервісу, але коштувала дешевше. Довгострокова оренда кімнат у приватних будинках була поширеною практикою для тих, хто перебував у місті триваліше. Ціни на житло різко коливалися залежно від сезону та подій: під час контракткових ярмарків у лютому вартість проживання могла зростати в 5–10 разів.

Міська влада прагнула підсилити туристську привабливість Києва: планування трамвайних ліній враховувало концентрацію готелів, хоча дешевші способи пересування залишалися основними для незаможних відвідувачів. На межі XIX–XX ст. Київ поєднував модернізаційні тенденції, виразний міський ландшафт Хрещатика, зелені парки й природні краєвиди з сакральною архітектурою «золотих бань», що формувало образ європейського міста; не випадково його називали «Маленьким Парижем».

Паралельно готельне будівництво розгорталося і на півдні України. В Одесі, як найрозвиненішому портовому місті регіону, діяли десятки готелів та заїжджих дворів, зосереджених у центрі й поблизу морського вокзалу. Їхні назви також підкреслювали міжнародні орієнтири («Лондонський», «Марсель», «Франція», «Європейський») або соціальний статус клієнтури.

Загалом наприкінці XIX – на поч. XX ст. на підросійських українських землях, за європейськими зразками, почали формуватися туристські регіони, курортні зони й перші туристські організації. Водночас туризм ще не набув масового характеру й залишався переважно привілеєм аристократії та заможних верств населення. Поряд із цим прогресивна національна й творча інтелігенція намагалася використати туризм і екскурсійну справу як інструмент просвіти, культурного розвитку та піднесення національної свідомості, що визначало суспільно-громадський характер раннього етапу становлення туризму в Україні.

У 1917–1920 рр., попри безперервні політичні потрясіння та зміну владних режимів (від спроб відродження Української самостійності до завершення визвольних змагань восени 1920 р.), в Україні не переривався розвиток освіти, культури та екскурсійної справи. Навпаки, екскурсії й подорожі дедалі чіткіше осмислювалися як інструмент національного виховання, практичного навчання та популяризації українознавства.

Ключовим імпульсом стала позиція керівництва освіти УНР. У циркулярах *Івана Стешенка* (2 та 16 листопада 1917 р.) директорам шкіл наголошувалося, що нова українська школа має виховувати молодь у дусі демократичних принципів і національних ідеалів, а одним з ефективних засобів цього є організація подорожей-екскурсій до місць важливих історичних подій і пам'яток. Пропонувалося інтегрувати подорожі у річний навчальний розклад як методичний прийом під час вивчення історії та географії України, щоб формувати «здорове національне почуття» через безпосереднє пізнання минувшини, мистецтва і простору країни.

Паралельно з державними ініціативами значну роль зберігала науково-краєзнавча інфраструктура, що сформувалася ще до революції. Символом такої тяглості є діяльність *Юхима Йосиповича Сіцінського* та пов'язаних із ним інституцій Поділля. Як секретар (з 1890 р.), а потім голова (1903–1920) «Подільського церковного історико-археологічного товариства» (попередньо – єпархіального історико-статистичного комітету), він поєднав священничий сан із масштабною громадською та науковою роботою. Заснований ним у Кам'янці-Подільському церковний музей старожитностей (1890) протягом десятиліть став осередком накопичення унікальних колекцій українського мистецтва, етнографії, археології, історії, рукописів і стародруків, а також наукової бібліотеки; надалі ця база переросла у сучасний Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Через участь у провідних наукових товариствах (НТШ, товариство Нестора-літописця та ін.) Сіцінський інтегрував регіональні дослідження в загальноукраїнський академічний простір. Окремий напрям його спадщини – дослідження оборонних та сакральних пам'яток (історія Кам'янця-Подільського, замки Західного Поділля XIV–XVII ст., літописна Бакота тощо). У ширшому контексті ці роботи формували

культурний ресурс для екскурсій, музейних маршрутів і краєзнавчої освіти.

Винятковою була роль української інтелігенції, яка вбачала в екскурсіях не розвагу, а спосіб просвіти й національної мобілізації. Центральною постаттю тут виступає *Софія Русова* – член Центральної Ради, педагог і діяч культури, яку 1918 р. призначили директором Департаменту позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР, де було створено екскурсійний відділ. Русова, добре обізнана з європейською педагогікою (Коменський, Локк, Песталоцці, Спенсер, Лесгафт), розглядала екскурсійний метод як ключовий у процесі «націоналізації школи». У статті «Націоналізація школи» вона підкреслювала, що патріотичне й українознавче виховання ефективніше реалізується не лише через підручники й програми, а через прямий досвід місця: поїздки до ландшафтів, пам'яток, історичних осередків, які «працюють» як наочний доказ і джерело емоційно-ціннісного зв'язку з країною.

Екскурсійний відділ Департаменту позашкільної освіти УНР прагнув перетворити екскурсійну діяльність на всеукраїнську систему. Рекомендовані екскурсії мали бути різних типів: історичні, природознавчі, географічні, економічні, естетичні, етнографічні. Важливо, що орієнтація була соціально інклюзивною: екскурсії планувалися для дітей молодших класів, учнів середніх шкіл, робітників, а також для іноземних гостей. У відділі працювали відомі діячі (зокрема *М. Шугаєвський*, *Є. Перфецький*), а також природознавець *Володимир Артоболевський*, який наполягав: екскурсії повинні вести підготовлені фахівці, а успіх залежить від методики, організації та якості екскурсіводів.

Системність проявлялася і в управлінських кроках: відділ підтримував контакти з місцевими осередками, особливо з товариством «Просвіта», яке зверталось по допомогу в організації поїздок до Канівської могили Тараса Шевченка, до Києва тощо. У листах ішлося не лише про дозвіл, а й про пільговий проїзд, розміщення, логістику – тобто екскурсії розумілися як повноцінний організаційний продукт. Значну роль відігравали дві секції при екскурсійному відділі – історична і природнича, де були представлені провідні урядовці та науковці УНР; це свідчить про спробу поєднати

державну політику, академічні знання та масову просвітницьку практику.

Ще один напрям – збирання даних про екскурсійний потенціал територій. У грудні 1919 р. Департамент надіслав анкету повітовим управам для виявлення місцевостей, цікавих з природничого та географічного погляду. Отримані відомості планувалося використати для підготовки підручників і методичних матеріалів з організації природничих і географічних екскурсій по Україні. Стратегічна мета була прозора: формувати національну свідомість через пізнання природи, продуктивних сил і культурних ресурсів країни.

Екскурсійна практика підтримувалася також університетським і громадським середовищем. У пресі («Нова Рада») повідомлялося про екскурсії Києвом і околицями, організовані культурно-просвітницькою комісією при державному українському університеті. До екскурсій долучалися і профспілки: прикладом є комісія профспілки машиністів і деревообробників Олександрівська (Запоріжжя), що поєднувала клуби, бібліотеки, лекції та виробничо-освітні поїздки (зокрема до Катеринослава на заводи) для закріплення теорії практикою. Водночас підкреслювалося, що у профспілковому середовищі екскурсії тоді ще не стали масовими – це відбудеться пізніше, у радянський період.

Надзвичайно важливою складовою становлення екскурсійної справи була підготовка кадрів і розвиток методики. На початку ХХ ст., коли екскурсії поширилися в освіті й науці, активізувалася теоретична рефлексія. Символічними є курси 1915 року в Києві для підготовки керівників природничих екскурсій для дітей, організовані В. Артоболевським за участі знаних учених (зокрема *П. Тутковського*, *М. Кащенко*). Курси поєднували лекції та польову практику (Голосіїв, Пуща-Водиця, Дарниця, зоосад, музеї, геологічні об'єкти Києва). Масштаб участі (386 слухачів, переважно вчителі; значна частка жінок; підтримка міської управи й залізниці) демонструє реальний суспільний запит. Анкетування після завершення підтвердило корисність курсів і сформувало рекомендації: продовжити навчання, удосконалити відбір, проводити показові екскурсії з дітьми, створити постійне екскурсійне бюро або товариство.

У 1916 р. аналогічні курси відбулися в Одесі, де поряд із лекціями організували екскурсії до обсерваторії, лиманів, солончаків,

ботанічних і зоологічних локацій, навіть на утилізаційний завод; успіх засвідчив потенціал «польової освіти» як модерної педагогічної форми. Після революції робота не згорталася: влітку 1918 р. у Глухові відкрили педагогічні курси з обов'язковими екскурсійними заняттями; екскурсійний відділ УНР пропонував спеціальні курси екскурсоводів; студентські та університетські гуртки в Києві проводили природничі курси з багатьма виїздами, а для історичних екскурсій Україною в липні 1918 р. при Київському українському університеті відкрили спеціальні курси за участі авторитетних фахівців.

У роки революції та державотворчих спроб УНР екскурсії були інституціоналізовані як державно-педагогічний інструмент національного виховання; водночас провідну роль у практичній організації відігравали інтелігенція, наукові товариства, музеї, університетські комісії та перші туристсько-екскурсійні осередки. Розвиток теорії й методики екскурсійної справи, а також підготовка екскурсоводів через короткотермінові курси стали відповіддю на потребу професіоналізації. Хоч екскурсії ще не набули масовості, вони вже перетворилися на впізнавану форму культурної політики й освіти, що заклала основу для подальшого розгортання туристично-екскурсійної сфери в наступні десятиліття.

Особливу форму туризму, з акцентом на краєзнавчих дослідженнях, культивували Західноукраїнські землі в сер. ХІХ – на поч. ХХ ст., коли ці території входили до складу інших держав.

Українське мандрівництво в Галичині бере початок у першій половині ХVІІІ ст., спираючись на досвід європейського та світового туризму. Цьому сприяла модернізація австро-угорським урядом своїх політичного та економічного устрою. Також певною мірою цьому сприяла ліквідація кріпацтва у 1848 р., що надало можливість культурно-національного розвитку, хоча не надто вплинуло на економічний розвиток регіону.

У друг. пол. ХІХ ст. на території імперії було створено досить суттєву мережу залізниць. В економіку імперії вкладались суттєві інвестиції, налагоджувалась торгівельна мережа, освоювались та створювались нові маршрути для перевезення товарів і людей.

В певній мірі це сприяло підвищенню витрат на подорожі та підвищення їх комфортності, метою яких було задоволення пізнавальних інтересів, бажання відвідати центри науки та мистецтв,

віденські та будапештські привабливі місця (музеї, театри, ресторани тощо) або навпаки, здійснити романтичні подорожі до мальовничих рідконаселених місцевостей у Карпатах та Балканах.

Розвивалась картографічна справа. Видавництво «Фрейтаг і Берндт» (Відень) створювало карти на топографічній основі, в яких яскравим кольором вдруковувались зображення туристичних маршрутів (пішохідних і кінськими екіпажами). Карти мали відповідно оформлену обкладинку, а також текст і рекламу (туристичну та маркетингово-картографічну).

З 1895 р. в Галичині починають діяти агенти італійських пароплавних компаній, що інколи не чесним шляхом заманювали галичан до Італії, обіцяючи доправити до Північної та Південної Америки. Частина таких обіцянок виконувалась, а тому сформувалась чітка еміграційна тенденція галичан на Захід.

У другій половині ХІХ ст. збільшення мобільності населення та зростання міст підвищили попит на готельні послуги не лише в Західній Європі, але й у східній частині імперії Габсбургів. Наприкінці ХІХ ст. практично в кожному галицькому містечку вже були готелі. Серед них траплялися й великі заклади, але більшість готелів були дуже малими. У 1902 р. загалом у Галичині було 935 готелів, в яких працювало близько 2,9 тис. осіб, тобто в середньому припадало приблизно три особи на один заклад. Готелі, у яких працювало більше 6 людей, складали 9 % від загальної кількості, а заклади з кількістю працюючих більше 20 – лише 0,5 %.

Переважає більшість приміщень мала дуже скромні інтер'єри, низький рівень комфортності. Але навіть у маленьких та дешевих готелях були один-два відносно комфортабельних покої для вимогливих заможних мандрівників.

Про суттєвий інтерес до даного виду підприємництва свідчать цифри, згідно з якими на межі ХІХ і ХХ ст. у Львові діяло 48 готелів (найвідоміші – «Жорж», «Англійський готель», «Гранд», «Народна Гостинниця»), в той час як у Кракові тоді налічувалося 18 готелів, а Варшаві – 32.

Серед невеликих закладів переважали дуже скромні, розраховані на комерційних агентів, людей середнього статку, які приїжджали до міста у різноманітних справах. Кімнати здавалися не лише одномісні,

деякі клієнти винаймали лише ліжко в багатомісному номері (система сучасних хостелів).

Але серед маленьких готелів траплялися й дуже солідні, дорогі, з розкішними меблями, вишуканим інтер'єром, вишколеною обслугою.

За зразком західноєвропейських країн у Галичині створювалися також т. зв. пансіонати – мебльовані кімнати, в яких, як правило, жили протягом тривалого часу. Зазвичай пансіонат був меншим за готель і відрізнявся затишною, сімейною атмосферою. Кімнати для сну були окремими, але їдальня та салон – спільні. Деякі пансіонати були дуже солідними, престижними закладами, господарі ретельно відбирали нових клієнтів, щоб не відлякати старих постояльців. До таких закладів можна було потрапити лише за рекомендацією.

Незаможним людям, які подорожували Галичиною, ставали в нагоді корчми. На початку ХХ ст. в Галичині сучасники нараховували більше 20 тис. корчем. Основною масою клієнтів більшості таких закладів були місцеві мешканці, а не подорожуючі, але ними часто користувалися й подорожуючі. Корчми були дуже зручним закладом розміщення і харчування для незаможних мандрівників, тому що їжа тут пропонувалася за низькими цінами (щоправда, асортимент у переважній більшості корчем був вкрай обмежений), а нічліг надавався клієнтам корчми безкоштовно.

Власне початківцями туристично-краєзнавчого руху в Галичині стали учасники «Руської Трійці». Під впливом мандрівного вчителя *Адама Чарноцького*, який був дослідником слов'янської старовини, її члени *М. Шашкевич*, а насамперед – *І. Вагилевич* та *Я. Головацький* першими порушили питання про організацію народознавчих мандрівок і самі багато мандрували. Двоє останніх захоплювались мандрівками Прикарпаттям, Поділлям, Карпатами та Закарпаттям, збираючи матеріал для народознавчих (краєзнавчих) розвідок, що були основою для багатьох майбутніх наукових досліджень, а також збирали матеріал до відомої «Русалки Дністрової».

Національно-культурне відродження в Україні, зокрема на західноукраїнських землях, що спостерігалось впродовж ХІХ ст. і супроводжувалось зростанням інтересу освіченої частини населення до мови власного народу, його історії, культурної спадщини тощо, сприяло появі туризму як форми та способу пізнання свого краю. На той час набули значного поширення мандрівки та подорожі. Активно

їх здійснювали українські студенти в Галичині. Насамперед це були молоді люди, які відчували потребу в поглибленому вивченні джерел національної самобутності, народних звичаїв, фольклору, культурної спадщини. Власне ініціатива відомих громадських діячів того часу стала передумовою до такого туристичного освоєння краю.

Вагомий внесок у розвиток туристично-краєзнавчого руху зробив історик і педагог, редактор і видатний громадський діяч *Мирон Ільницький*. Цінний матеріал про побут, звичаї гуцулів, природу гуцульського краю містить його нарис «З Карпат коломийських». Першу комбіновану мандрівку за межі краю, він з групою однодумців здійснив у 1844 р. Угорщиною. За її результатами були написані нариси «Записки руського мандрівника», «Образки з світ альпійського», «Образки з Угорщини», «З різних країв і народів», «Море і його чудеса» та ін.

Інший знаний галицький діяч *Микола Устиянович* в оповіданні «Ніч на Боржаві» (1852 р.) описав карпатську природу під час подорожі 1841 р. із Славського через Закарпаття в Угорщину.

До краєзнавчих дослідників Галичини слід віднести *Івана Гавришкевича*, який у студентські роки (1848-1851) разом з товаришами на возах здійснили багатоденні мандрівки. Цінність цих мандрівок полягає в тому, що І. Гавришкевич описав і фактично відкрив вісім карпатських вершин, що не увійшли до каталогу «Висоти Східної Галичини і Буковини», який був опублікований в 1863 р. в Галичанин. А тому його можна вважати піонером на ниві картографії.

Постійно здійснював подорожі краєм *Омелян Партацький* (1840-1895). Про свою подорож у Карпати в 1873 р. разом з українськими мандрівниками *З. Паславським, Д. Танячевичем, І. Мандичевським, Ю. Целевичем, Н. Вахнянином* він розповів на сторінках свого часопису «Газета шкільна». У 1878 р. він звертається до краян, мешканців Львова з пропозицією розширити місця для прогулянок, прокласти нові маршрути відпочинку, зайнятися вивченням рідного краю, наслідуючи в цьому відношенні досвід жителів таких європейських міст, як Краків, Відень, де для відпочинку широко використовують околиці. Цей матеріал став основою для серії науково-популярних статей «Образи Руси Галицької», «Подорожньо-етнографічних записок», (1887) «З життя волинського люду» (60-70-ті

рр. ХІХ ст.), «Образ Поділля» та «Руїни стародавніх замків на Поділлі», які викликали непідробний інтерес за рахунок хисту автора змальовувати все в дуже цікавих та мотиваційних варіаціях.

Суттєвий внесок у розвиток мандрівництва зробили *Антін Петрушевич* та професор *Ісидор Шараневич*, які не тільки досліджували свій край, але і організовували цілу низку краєзнавчих історико-археологічних виставок, що перетворилися у перші українські музеї у Львові – 1870 р., у Народному домі (1873) та Ставропігійському інституті (1875). Доречно констатувати той факт, що І. Шараневич у 1882 р. при допомозі комісії охорони пам'яток старовини, почав розкопки Галича. А у 1886 р. він у Народному домі створює археологічно-бібліографічну виставку та музей галицько-української старовини, який був розміщений в Ставропігійському інституті. 7 липня 1887 р. у Тернополі з їх ініціативи відбулась етнографічна виставка, де експонувалися речі з Гуцульщини, Покуття та Поділля. Під час виставки вперше було зроблено фотографії та пам'ятний альбом.

У розвитку туризму і краєзнавства у Галичині чималу роль відіграв *Володимир Гнатюк* – секретар НТШ у Львові, секретар етнографічної комісії НТШ та редактор багатьох видань. Він написав понад 300 праць та краєзнавчих розвідок. В. Гнатюк тісно підтримував зв'язки з багатьма краєзнавцями Галичини. У 1902 р. він із І. Франком звернулися до краян із проханням збирати предмети старовини, пам'ятки мистецтва та передавати їх для музею при НТШ, заснованого 1895 р. Крім того, зібрані матеріали передавалися і до Львівського музею, який був заснований товариством «Просвіта» у 1886 р. Виставки проводились також у Стрию (1909 р.) та Коломійі.

Багато напрямків мандрівництва та туризму в Галичні були підтримані, а десь – зініційовані митрополитом *Андреєм Шептицьким*. Зокрема, в 1905 р. ним було закладено Церковний музей, що під керівництвом І. Свенціцького у грудні 1908 р. набув статусу «наукової фундації», а з липня 1911 р. отримав назву «Національний». А. Шептицький для музею передав свою особисту колекцію із 9880 предметів, серед яких – рукописи ХV-ХVІІІ ст. стародруки, архівні матеріали ХVІ-ХVІІІ ст., ікони, твори живопису та графіки, речі культового призначення. Для розміщення цих скарбів, він закупив велику палату у Львові (поблизу Оперного театру) та

витратив на створення музею 2 мільйони довоєнних корон. Також за сприяння А. Шептицького для збереження природних резервантів біля селища Осмолоди (сучасний Калуський район Івано-Франківської області) було створено два заповідники первісної гірської природи. Перший кедровий заповідник на горі Лолинське Яйце (площею 3 км²) був заснований у 1935 р. і переданий під опіку НТШ у Львові. Другий – Український парк природи (18 км²) – заснований у 1936 р. і охоплював гори Графа, Канусяки, Перенки. Територія цих заповідників, з дозволу митрополита, використовувалась членами «Плаю» та «Чорногори» для проведення туристичних походів.

Тут же, в урочищі Підлютому, також за сприяння А. Шептицького, де містилась резиденція митрополита («Кедрова палата»), було збудовано два будинки для відпочинку світських людей. В цьому ж селі були прояви сірчано-йодистої мінеральної води, що також було важливим моментом для розвитку рекреаційної інфраструктури тут. Згодом в цій місцевості з'являються «вакаційні оселі» – приміщення з 31 окремою кімнатою, з стрілецьким тиром, танцювальним залом, тенісними кортами та басейном для відпочиваючих; також можна було зайнятись рибальством та організувати екскурсійну подорож в навколишні гори.

В 1920-1930 рр. туристсько-краєзнавча робота вже носила комплексний характер з накопиченим прикладним матеріалом та методичною базою. Восени 1921 р. при товаристві «Просвіта» виник «Кружок любителів Львова», головою якого був *Іван Крип'якевич*, а учасники хотіли поширити знання про історію, старовину та культуру міста через пресу та окремі видання. З гуртком були пов'язані такі відомі українські діячі того часу, як *Б. Януш*, *Б. Барвінський*, *Й. Сліпий*, *В. Децикевич*, *І. Свенцицький*, *І. Труш*, *С. Федак*, *О. Степанів*, *В. Левицький* та ін. Гурток організовував популярні публічні лекції з історії Львова, екскурсії містом та його околицями. Гурток існував до 1923 р., доки не був заборонений польською поліцією.

Туристично-краєзнавчий рух в Галичині в другій пол. ХІХ – поч. ХХ ст. був однією з ключових форм національно-патріотичного виховання. Тут обов'язково слід зауважити про те етнонаціональне різноманіття, яке було характерне для краю, що в силу свого геоположення неодноразово переходив з складу однієї держави до

іншої, формуючи особливий національно-територіальний колорит. Польська адміністрація не була зацікавлена в гуртуванні українців Галичини, а тим паче на ґрунті такої національної ідеї, як вивчення свого краю. Головною метою цього руху була передача молодому поколінню соціального досвіду та багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду, системи поглядів, переконань, ідей, звичаїв і їх збереження [4, с. 42].

Організовані форми туристично-краєзнавчої роботи (туристичні подорожі, походи, екскурсії) почали проводити навчальні заклади, громадські організації, окремі діячі культури та науки.

Перші паростки студенсько-молодіжної краєзнавчої роботи в Галичині пов'язані з організацією в 1865 р. туристичного походу зі Львова до Карпат групою студентів Львівського університету і Львівської духовної семінарії. Такі мандрівки проводились і в наступні роки. Зібрані матеріали потім використовувались у краєзнавчо-етнографічних, археологічних, лінгвістичних та географічних дослідженнях.

Логічним продовженням цих починань було заснування у листопаді 1870 р. студентами Львівського університету студентського товариства «Академічна бесіда». Влітку 1884 р. при товаристві починає діяти «Мандрівний комітет», члени якого на час літніх та зимових канікул організовували похідні групи для культурно-просвітницької роботи серед сільського населення Східної Галичини. Активним учасником цих походів та ідейним натхненником був *Іван Франко*. В 1870-1900-х рр. він ініціював та брав участь в десятках таких мандрівок, які стали основою для пізнання побуту гуцулів, бойків та лемків, збору інформації про історію та нематеріальну спадщину мешканців Карпат, яка була в майбутньому узагальнена та представлена в «Наукових записках НТШ ім. Т. Шевченка».

Результати своїх мандрівок І. Франко узагальнив у численних публікаціях та етнографічних матеріалах, у теоретичних працях з етнології та етнографії. Вчений пильно стежив за появою публікацій з краєзнавчої тематики про Україну та її країв, подавав критичні оцінки, чітко з'ясовував ідеологічні позиції і концепції їх авторів.

Іван Франко першим в Україні наприкінці ХІХ ст. в історіографічній статті «Галицьке краєзнавство» (1892 р.) обґрунтував поняття «краєзнавство» як науку і виклав її суть, значення та місце у

житті суспільства. Вчений із знанням справи проаналізував розвиток краєзнавства в Німеччині, Данії, Швеції, зазначаючи, що в цих країнах «наука краєзнавства (німці її називають *Heimatskunde*) становить один з найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи з початкової школи» [11, с. 116]. Зокрема, «у Німеччині кожна провінція, кожна з так званих *Duodez staat* (карликових держав) має велику краєзнавчу літературу, куди входять не тільки спеціальні праці про міста, регіони, замки, пам'ятки, а й численні популярні видання, які передають широким колам читачів, особливо молоді, систематично і доступно викладені результати цих спеціальних праць» [11, 119]. На думку І. Франка, добре поставлена краєзнавча робота дає «змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятниками і т. д. Адже ж це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму» [11, с. 126].

Ще одним важливим напрямком розвитку туристично-краєзнавчої роботи в Західноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. була діяльність спортивно-туристичних товариств. Такі спортивно-руханкове (спортивно-фізкультурні) товариства, як «Січ», «Сокіл», «Луг», молодіжне товариство «Пласт», туристичне товариство «Чорногора» були своєрідною віддушиною в важких соціально-економічних та політичних умовах, у яких знаходились галичани-українці в той час, не маючи власної держави та формуючи свою регіональну ідентичність.

Серед великого та знаного переліку таких громадських організацій на особливу увагу заслуговує робота туристичного товариства «Чорногора», яке було утворене в квітні 1910 р. групою поціновувачів мандрівок в м. Станіслав (сучасний Івано-Франківськ). Серед засновників товариства було багато відомих людей того часу – С. Стеблицький, Л. Гаяновський, Я. Грушкевич, Й. Білинський, В. Янович та ін. Найвищим органом українського туристського товариства «Чорногора» стали Загальні збори та Виділ. Загальні збори проводились раз на рік у квітні. За потреби могли скликатися Надзвичайні збори, про які заздалегідь повідомляли всіх членів

товариства. На цих зборах затверджували план роботи на рік і кошторис, обирали контрольну комісію з трьох осіб, які двічі на рік перевіряли наявність спорядження й інвентарю, а також фінансові справи. Комісія звітувала перед Загальними зборами про хід перевірки, голова чи заступник звітували за всю роботу, заслуховували також звіт редакції та видавництва часопису товариства про публікації на туристські й наукові теми, затверджували засновників та почесних членів (осіб, які мають заслуги перед товариством чи перед наукою). Усім членам товариства видавали посвідчення, а засновникам і почесним членам – спеціальні дипломи. На Загальних зборах обирали голову та членів Виділу терміном на три роки. Виділ збирався раз на місяць (за потреби частіше) і виконував усі ухвали Загальних і Надзвичайних зборів, організовував роботу провідників, у обов'язки яких входило проведення туристських груп по маршруту, та гірської сторожі, яка охороняла притулки для туристів. До складу Виділу входили: голова, заступник голови, секретар, який займався діловодством товариства, бібліотекар, касир, який вів розрахункові та касові книги, зберігав спорядження й інвентар. За статутом товариство було розраховане на участь українського населення. Члени товариства користувалися безоплатною ночівлею в туристських притулках у горах, бібліотекою, науковим і картографічним матеріалом та пільговим проїздом залізницею.

У 1914 р. туристське товариство «Чорногора», як і решта товариств, припинило свою діяльність у зв'язку з початком Першої світової війни. 30 травня 1922 р. туристське товариство «Чорногора» в Станіславі відновило свою діяльність. Головою українського туристського товариства «Чорногора» став лікар Я. Грушкевич, який був також членом Окружної Пластової Ради, членом редколегії безпартійного організаційно-інформаційного тижневика «Станіславські вісті», головою «Соколу» та членом управи товариства «Бесіда».

Товариство влаштовувало збори, звіти, конференції, розваги, спільні туристські мандрівки, теоретичні та практичні заняття з молоддю, утримувало фахову бібліотеку зі спеціальною літературою туристсько-краєзнавчої тематики, картами, схемами, науковими статтями та описами туристських маршрутів, здійснювало видавничу

діяльність у часописі «Туристика і краєзнавство», а з 1937 р. – у журналі «Наша Батьківщина». Товариство «Чорногора» співпрацювало з українським туристсько-краєзнавчим товариством «Плай», будувало туристські притулки та домівки, зокрема на полонині Плісце, біля гір Грофи, Довбушанки, Сивулі та на перевалах «Рижі» й «Столи», встановлювало дороговкази та маркувало синіми й жовтими кольорами маршрути з Осмолоди через Горгани до Татарова, утримувало штатних працівників (гірську сторожу, в обов'язки якої входило приймання і розміщення мандрівників, догляд і ремонт притулків, та провідників, які були зобов'язані проводити туристів маршрутом і відповідати за їхню безпеку). Члени Товариства мали право брати участь у Загальних зборах товариства та його заходах, бути обраними до Відділу, носити посвідчення та відзнаку Товариства, користуватися матеріалами бібліотеки, спорядженням і туристськими домівками та притулками.

Туристське товариство «Чорногора» тісно координувало роботу з багатьма культурно-просвітницькими структурами, школами, які в своїй діяльності використовували туристське краєзнавство як найкращий засіб національно-патріотичного виховання підростаючого покоління. Товариство активно діяло до приходу советської влади, яка заборонила діяльність будь-яких громадських організацій.

На теренах Західної України діяли і туристичні організації, створення яких було ініційоване іншими націями, що мешкали в краї. Прикладом може бути засноване в 1925 р. в Тернополі польське *Подільське туристичне товариство*, яке мало свої філії в інших містах регіону. В складі Товариства були секції – туристична, екскурсійна, охорони природи, догляду за старовиною, краєзнавчу товариство багато уваги приділяло пропаганді туристсько-краєзнавчої роботи, організовувало та проводило екскурсії та мандрівки, займалося охороною природи та старовини, мало пункти прокату туристського спорядження. Подільське товариство мало тримало бази та притулки в околицях Тернополя, а також в Чорткові, Заліщиках, Теревовлі, Бережанах, Бучачі, Кривче та ін. поселеннях, де надавались платні послуги (ночівля, харчування, екскурсії, транспортні послуги тощо).

Як згадувалося, з приходом на Галичину у вересні 1939 р. советської влади були знищені практично всі діючі тоді українські

краєзнавчі, культурні, наукові, спортивні, господарські організації, що мали і туристське спрямування і котрі розглядалися як вогнища українського сепаратизму і націоналізму. Напад фашистської Німеччини на Польщу і початок Другої світової війни припинили діяльність краєзнавчо-туристичних організацій на західноукраїнських землях. Але тривала активна краєзнавчо-туристична робота з боку громадських організацій, студентської молоді та громадських діячів дала свої позитивні результати. Було вироблено теоретичні і методичні принципи краєзнавчо-туристської роботи, як засобу засвоєння та популяризації історичного досвіду народу, як форми наукової і громадської діяльності, як школи пізнання і виховання національно свідомої української молоді, йшов процес удосконалення її організаційних форм і методів. Нажаль, геополітичні перетворення на початку 40-их років ХХ ст. знищили вже досить міцну краєзнавчу школу, що розвивалась в Галичині, активно впроваджуючи ідею «єдиної радянської нації» без права на національне коріння та власну історію.

Суперечливі риси розвитку туризму були властиві для території України в ХХ ст., коли вона входила в склад Радянського Союзу. З однієї сторони декларувалась доступність до «соціальних благ», одним з яких був організований та доступний відпочинок, на який мали право все населення території. Було створено багато управлінських структур, які періодично реорганізовувались та повинні були сприяти відпочинку населення (*Бюро шкільних екскурсій, Об'єднане лекційно-екскурсійне бюро, Акціонерне товариство «Радтур», Українське республіканське туристсько-екскурсійне управління, Екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР, Українське мішане пайове екскурсійне товариство, Акціонерне товариство Укртур, Українське мішане пайове екскурсійне товариство*), а профспілкова організація виступала ініціатором колективного відпочинку працівників конкретного колективу, беручи на себе значну частку витрат за відпочинок. Але проблемою була ідеологізація такого відпочинку та часто примусовий характер його організаційних форм.

Значні перешкоди були властиві для розвитку міжнародного туризму як в напрямку прибуття іноземців на українські території, так і в плані виїзду мешканців тогочасної території України за кордон.

Для централізованої організації прийому й обслуговування іноземних відвідувачів у 1929 р. було створено єдину за все ХХ ст. туристичну організацію, що займалася цим питанням – *Державне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР – «Інтурист»*. Воно отримало виключне право виходу на міжнародні туристичні ринки, відкриття представництв за кордоном і монопольне обслуговування всіх іноземців, незалежно від мети їхнього перебування в країні.

Діяльність «Інтуриста» здійснювалася у двох взаємопов'язаних напрямках: просування турів до СРСР за кордоном і безпосередня організація прийому туристів у країні. Останнє охоплювало широкий спектр послуг – розміщення, харчування, транспорт, екскурсійне обслуговування, культурні заходи та торгівлю сувенірами. Для цього розроблялися комплексні туристичні маршрути, що охоплювали кілька міст і союзних республік, зокрема Україну.

У 1933 р. «Інтурист» був реорганізований шляхом злиття з Всесоюзним акціонерним товариством «Готель», що суттєво розширило його матеріальну базу: з'явилася мережа готелів, ресторанів і власний транспорт. Це дало змогу підвищити якість обслуговування іноземних гостей і сприяло розвитку туристичної інфраструктури, а також збереженню пам'яток культури й підтримці народних ремесел.

Особливою рисою діяльності «Інтуриста» був жорсткий державний контроль. Персонал відбирався за високими професійними та особистісними критеріями: знання іноземних мов, історії, культури, міжнародної політики, уміння діяти в нестандартних ситуаціях. Іноземним туристам демонстрували лише ті аспекти радянської дійсності, які вважалися ідеологічно прийнятними.

Мешканці України, які проходили складний відбір для можливості виїзду за кордон обов'язково і жорстко контролювалися різними силовими структурами тогочасної держави, обмежувалися в валютних коштах та не мали можливості виїжджати сім'ями (члени родини були своєрідною гарантією повернення з-закордонної туристичної поїздки та важелем впливу на мандрівника).

Іноземці, які подорожували територією тогочасної України отримували відмінне обслуговування («Інтурист» володів найсучаснішими для того часу автопарком автобусів та готелями в різних містах України), але мали право пересуватися тільки тими

містами, територіями, які їм представляв «Інтурист», який демонстрував ідеологічні досягнення та переваги «советського способу життя».

Молодіжний туризм на міжнародному рівні в ХХ ст. в Україні перебував під патронатом Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник», яке було створений в 1958 р. і стало ключовою інституцією з організації як внутрішнього, так і міжнародного молодіжного туризму. Структура мала яскраво виражений ідеологічний характер, – пропаганда формування єдиного «советського народу» через туристичні поїздки в різні частини тогочасної держави з метою своєрідного змішування національних рис з перспективою відмови від національної приналежності. (яскравий приклад – ідеологічна туристсько-краєзнавча експедиція «Моя Батьківщина – СРСР», яка мала підкреслювати єдність всіх територій держави). Сильною стороною таких поїздок була можливість побачити природу та історичні надбання різних територій Союзу, негативною – ідеологічне навантаження.

Вагомого розвитку набув і міжрегіональний обмін молодіжними групами, що охоплював тисячі організацій УРСР і сприяв налагодженню сталих контактів між навчальними закладами, підприємствами, науковими та культурними установами. Значну частку міжнародного співробітництва становили навчальні й освітні поїздки: щороку за рахунок профспілкових та державних коштів молодь брала участь у мовних курсах, семінарах і виробничих практиках. Паралельно розвивався культурний обмін – гастролі художніх колективів, участь у фестивалях, виставках, спортивних заходах. Попри жорсткий партійний контроль і заідеологізований характер, діяльність БММТ «Супутник» відіграла ключову роль у масовому поширенні молодіжного та соціального туризму.

Початок Незалежності туристична сфера зустріла досить контраверсійно. Негативні тенденції в розвитку туристської галузі, пов'язані з відсутністю структур і важелів державного регулювання призвела до руйнування важливих складових частин і інфраструктури галузі, розпаду соціально-орієнтованого внутрішнього туризму, відпливу значних валютних коштів за кордон, а також погіршення матеріально-технічної бази, в незалежній Україні були призупинені 10 листопада 1992 р., коли було створено *Державний комітет України*

по туризму (1993–2001). До сфери управління Держкомтуризму було передано 52 підприємства загальнодержавної власності. Це мало бути умовою для виведення вітчизняного туризму з глибокої кризи. Впродовж наступних років було створено або реорганізовано багато управлінських структур (*Державна туристична адміністрація України, 2001–2010 рр., Національна туристичної організації України, 2016 – до тепер, Державне агентство розвитку туризму України, 2019 – до тепер*), мета діяльності яких була в організації внутрішнього та міжнародного туризму як повноцінної галузі господарства України.

Важливим кроком у створенні правових засад туристської діяльності стало прийняття 15 вересня 1995 р. Верховною Радою Закону України «Про туризм» (першого на теренах держав колишнього СРСР), який накреслив стратегічну лінію і конкретні завдання розвитку туристської сфери, став свідченням посилення уваги з боку законодавчої та виконавчої гілок влади до туристичної галузі, її проблем і перспектив (до кінця 2025 р. Закон зазнав 18-ти змін, редагувань та доповнень).

Підтвердженням того, що Україна позиціонувала туризм як важливу галузь господарства, стало досить раннє входження в Всесвітню туристичну організацію (1997 р.).

У 2000–2013 рр. Україна поступово інтегрувалася у світовий туристичний простір. За кількістю міжнародних туристичних прибуттів держава входила до числа лідерів у Європі, особливо завдяки прикордонному та транзитному туризму. У різні роки країну відвідували від 17 до понад 24 млн іноземців. Піковим став 2012 рік, коли проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу суттєво підвищило міжнародну впізнаваність України, стимулювало розвиток готельної, транспортної та сервісної інфраструктури у великих містах.

Після 2014 року туристична сфера зазнала серйозних втрат унаслідок анексії Криму та початку війни на сході України. Країна втратила один із найпотужніших рекреаційних регіонів, різко скоротилися міжнародні туристичні потоки, зник масовий пляжний туризм у його традиційному вигляді. Водночас ці виклики стимулювали переорієнтацію на внутрішній туризм і пошук нових моделей розвитку. Значно зросла роль Карпатського регіону, Поділля,

Полісся, центральних областей, малих історичних міст і сільських територій.

Внутрішній туризм, який тривалий час залишався другорядним і слабо облікованим, після 2014 року став одним із ключових чинників збереження туристичної активності. До пандемії COVID-19 кількість внутрішніх туристичних поїздок оцінювалася у 20–25 мільйонів на рік. Активно розвивалися культурно-пізнавальний, подієвий, гастрономічний, зелений і сільський туризм, а також короткотермінові подорожі вихідного дня.

Важливою інституційною зміною стало створення у 2019 році *Державного агентства розвитку туризму України*, яке зосередилося на стратегічному плануванні, туристичному маркетингу, розвитку внутрішнього туризму та аналітичному супроводі галузі. Паралельно з державними структурами зросла роль *Національної туристичної організації України*, заснованої у 2016 році як платформи державно-приватного партнерства, що об'єднує бізнес, громади та експертне середовище.

Однією з найпомітніших ініціатив державної туристичної політики у передвоєнний період стала програма «Туристичні магніти України», яка реалізується з 2020 року. Її метою є виокремлення найбільш перспективних туристичних об'єктів і територій, формування мережі ключових дестинацій, здатних стати «ядерними» точками туристичного простору країни. Їх перелік постійно доповнюється провідними історико-культурними пам'ятками, природними резерватами, сакральними центрами та містами з яскравою туристичною ідентичністю. Програма сприяє підвищенню ролі регіонального та місцевого рівня управління туризмом і є важливим кроком до дестинаційного підходу в розвитку галузі.

Пандемія COVID-19 у 2020–2021 роках призвела до різкого скорочення міжнародних і внутрішніх туристичних потоків, але водночас посилила інтерес до подорожей усередині країни, індивідуальних маршрутів і малолюдних дестинацій. Повномасштабне вторгнення росії у 2022 році стало найглибшою кризою для туристичної сфери за весь період Незалежності. Міжнародний туризм практично припинився, значна частина інфраструктури була зруйнована або переорієнтована на гуманітарні потреби.

Попри це, у відносно безпечних регіонах зберігається обмежений внутрішній туризм, з'являються нові форми туристичної активності, пов'язані з меморіалізацією подій війни, освітніми та волонтерськими маршрутами, психологічною реабілітацією населення. У цьому контексті туризм поступово трансформується з економічної галузі у важливий соціокультурний інструмент.

Підводячи підсумки історичного огляду розвитку туризму, системи гостинності і та мандрівництва в світі та Україні, варто відзначити, що фактично ми представили історію еволюції, яка веде нас від літературних та релігійних мотивів, через привілеї еліти, до демократизації та індустріалізації, які зробили подорожі доступними для кожного. Інновації, бачення першопрохідців та соціальні зміни, які назавжди змінили наше сприйняття подорожей, відіграли ключову роль у цій історії. Подорожі зазнали фундаментальної трансформації: від символічного акту внутрішньої трансформації вони перетворилися на продукт, який можна придбати та спожити (а відповідно – продати).

Список використаних джерел:

1. Грицак Я. Подалати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2024. 436 с.
2. Дейвіс Н. Європа історія. Перекл. З англ. П. Таращук, О. Коваленко. К.: Основи, 2020. 1463 с.
3. Закон України «Про туризм». Режим електронного доступу – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Кузишин А.В. З історії організації туристично-краєзнавчої роботи в Галичині (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Історія української географії*. Тернопіль: Підручник і посібники, 2002, № 5. С. 42 – 44.
5. Кузишин А.В. Історія туризму. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2007. 196 с.
6. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф.Д. Заставного. К.: Знання, 2006. 575 с.

7. Поплавська І., Кузишин А., Задворний С., Царик П., Пушкар Б., Флінта Н. Регіональний туризм Тернопільської області в умовах воєнної невизначеності. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В. 20225. № 3 (випуск 60). С. 84-93.*

8. Сіцінський Ю.Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси). / Упорядник С.В. Трубчанінов; Передмова І.С. Винокур, С.В. Трубчанінов; Примітки І.В. Данілов, О.В. Карбовський, С.В. Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. 96 с.

9. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. К.: Вища школа, 2002. 195 с.

10. Федорченко В.К., Костюкова О.М., Дворова Т.А., Олексієнко М.М. Історія екскурсійної справи в Україні: Навч. посібник. К.: Кондор. 164 с.

11. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1986 р., т. 46, кн. 2, 444 с.

12. Устименко Л.М., Афанасьєва І.Ю. Історія туризму. К.: Альтерпрес, 2005. 320 с.

13. American heritage dictionary of the English language. 2001. Boston: Houghton Mifflin. 951 p.

14. Bógdał-Brzezińska A., Wendt J. A. Zarys historii turystyki i geografii turystycznej. *Turystyka: nowe trendy: zeszyty naukowe. Olszewski-Strzyżowski D. J., Drózd R., Pasek M.(eds.). 2018. Vol. 6. S. 7-35.*

15. Gyr, Ueli: The History of Tourism: Structures on the Path to Modernity, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. URL: <https://www.ieg-ego.eu/gyru-2010-en> URN: urn:nbn:de:0159-20100921246 [2025-11-01].

16. Muhlmann, W.E. Hospitality. In E.R.A. Seligman (Ed.), *Encyclopaedia of the social sciences*. 1932. New York: Macmillan.

17. O’Gorman, Kevin D. Modern Hospitality: Lessons From the Past University of Strathclyde, Scotland *Journal of Hospitality and Tourism Management*. Volume 12 Number 2 August 2005 pp. 141 – 151.

18. Opria B.O., Opria I.A. Development of Hospitality in Historical Retrospective: European and Ukrainian Context. *Географія та туризм*, 2022. № 62. С. 9-15.